

Svenskt Gudstjänstliv

ÅRGÅNG 97 / 2022

Riter i kriser

Svenskt Gudstjänstliv

ÅRGÅNG 97 / 2022

Riter i kriser

REDAKTÖR

Mattias Lundberg

ARTIKELFÖRFATTARE

Kia Hedell · Oloph Bexell · Tornike Metreveli

Tymofii Brik · Joseph Sverker · Anders Göranson

Artos

Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv

ABONNEMANG PÅ ÅRSBOKEN SVENSKT GUDSTJÄNSTLIV

Det finns två typer av abonnemang:

- 1 Medlemmar i Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv (LPS) erhåller årsboken som medlemsförmån samt meddelanden om sällskapets övriga verksamhet. Nya medlemmar är välkomna. Medlemsavgiften är 200 kr. För medlemmar utanför Sverige tillkommer extra distributionskostnader. Inbetalning görs till sällskapets plusgirokonto 17 13 72-6. Kassaförvaltare är kyrkokantor Ing-Mari Johansson, Jung Åsa 9, 535 92 Kvänum. Tel.: 073-917 19 58. E-postadress: ingmarijohansson51@gmail.com
- 2 Abonnemang på enbart årsboken kostar 180 kr för 2022. För abonnenter utanför Sverige tillkommer extra distributionskostnader. Avgiften sätts in på årsbokens plusgirokonto 42 68 84-3, Svenskt Gudstjänstliv.

Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv (LPS)

Organisationsnummer 89 47 00-7822

Ordförande: TD Anna J. Evertsson, Floravägen 31, 291 43 Kristianstad.

Tel.: 044-76967

Laurentius Petri Sällskapet bildades 1941. Dess årsbok har till uppgift att presentera, diskutera och föra ut forskning och utvecklingsarbete inom följande områden:

Liturgi

Kyrkokonst

Kyrkomusik

Predikan

Årsboken ges ut med ekonomiskt stöd från Samfundet Pro Fide et Christianismo (Kyrkoherde Nils Henrikssons Stiftelse) och Segelbergiska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning.

© Artos och Norma bokförlag 2022

© Laurentius Petri Sällskapet och författarna 2022

Tryck: Totem, Polen 2022

Grafisk form: Magnus Åkerlund

ISSN 0280-9133

ISBN 978-91-7777-228-6

Årsboken publiceras även elektroniskt med sex månaders fördröjning:

<http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl>

(ISSN 2001-5828)

www.artos.se

	Förord	
7	MATTIAS LUNDBERG	
	En sjungen tacksägelse och bön i pestens år 1589	
11	KIA HEDELL	
	Lungсотsepidemin 1901–05 och kyrkans nattvards- tradition	
39	OLOPH BEXELL	
	Orthodoxy and the COVID-19 Crisis: Ritualized Security and Performative Social Action	
67	TORNIKE METREVELI OCH TYMOFII BRIK	
	Bön i mörkret: teologiska perspektiv på tvivel i svensk bönbokslitteratur	
77	JOSEPH SVERKER	
	Hur ska Kristus kunna inkarneras i predikan? Om bibelhermeneutiska strategier i den homiletiska undervisningen vid Svenska kyrkans utbildningsinstitut.	
93	ANDERS GÖRANZON	
121	Recensioner	

Förord

MATTIAS LUNDBERG

Den världsvida kyrkan har oavsett övriga avsikter och inriktningar i alla sina historiska och lokala skepnader tydligast uttryckts och konstituerats genom sin yttring som rit. Den kristna praxis som definierar och uttrycker lärosatser och budskap i form av fysiska och sinnliga handlingar har därmed förblivit det möjligen mest uppenbara och bestående objekt som forskare över huvud taget kan studera. Med ”riter” avses i denna årsbok alla sådana manifestationer. Som ofta påpekats kan inget kyrkligt liv stå fritt från sådana uttryck av något slag – oavsett om dessa förstås som ”rit” (*ritus, ordo, caeremonia, solemne*), ”Riten” (singularis med versal, betecknande någon specifik kyrklig säravgränsning och självidentifikation) eller ”riter” (pluralis, såsom i komparativa studier). Inte ens de kyrkliga sammanhang där man medvetet försökt undertrycka, tona ned eller ”höja sig över” gester, handlingar och sinnligt förnimbara tillvägagångssätt har kunnat stå fria från ritens avgörande och ofrånkomliga betydelse.

Det saknas inte exempel på hur yttre kriser påverkar kyrkornas riter i vår tid. Som reaktion på pessimistiska prognoser för människans framtida villkor på planeten (i form av ständigt pågående nedskräpning av haven, luftföroreningar och global uppvärmning) ser vi teologiska idéströmningar med betydande homiletiskt genomslag på temata som framtidshopp och generationsövergripande existens. Covid-19-pandemin har med alla dess muterade virusgenerationer under snart tre års tid i grunden förändrat det för gudstjänsten tidigare helt självfallna villkoret att samlas i fy-

siska gemenskaper. Smittfrågor har gått rakt in i kyrklig praxis rörande sakramenten, när heligheten hos vin, dopvatten och vigvatten kompromissats och vägts mot den potentiella smittfaran hos dessa element. Även realpolitiskt betingade katastrofer tillhör vår tids stora kriser. Rysslands invasionskrig i Ukraina har redan skapat massdöd och ett svåröverblickbart humanitärt lidande, och därtill förändrat säkerhetsläget och den politiska situationen på global nivå. Även detta sakläge har påverkat, och kommer att påverka, kyrkornas kultur, teologi och gudstjänstliv på tidigare ej förutsägbara sätt. Årets årsbok syftar till att erbjuda analytiska studier av riter under sådana krissituationer som här nämnts. I fem artiklar studerar sex författare riter i kriser både historiskt och i närtid, såväl sociologiskt och liturgihistoriskt som teologiskt.

Inte mindre än tre bidrag studerar liturgi och kyrkoliv under epidemier och pandemier, i form av tre sinsemellan mycket olika smittoagenter: pestbakterien (*yersinia pestis*), tuberkulosebakterien (*mycobacterium tuberculosis*) och covid-19-viruset (sars cov-2). I en studie av sång och bön relaterat till ett större pestutbrott i Sverige 1589 behandlar Kia Hedell frågor om hur pesten kunde förstås kyrkligt och samhälleligt när dess förödande effekter – långt mer omfattande än något motsvarande i modern tid – hotade att ödelägga mänskligheten för gott. Hedell visar hur ett möjligen privat initiativ av skolmästare, boktryckare och översättare åstadkom ett rituellt musikaliskt svar på pesten, som verkar ha fått viss spridning även utanför den blivande huvudstaden.

Oloph Bexell analyserar i sin artikel kyrkliga och samhällliga reaktioner på tuberkulosepidemin runt sekelskiftet 1900, med fokus på nattvardsdistributionen och diskussioner kring kalkar, sårkalkar och olika försök att rädda gudstjänstlivets rådande praxis. Intressanta frågor lyfts, där medicinsk forskning, statliga utredningar och teologiska argument inom en och samma diskurs visar vilken central ställning gudstjänsten och religionen hade i dåtidens svenska samhälle. Betecknande är hur ritens sinnliga karaktär inbegriper själva problematiken i den aktuella krisen då oro för mänskligt och kyrkligt samliv väcks. Detta uttrycks hos en

part i diskussionerna som att ”skräcken för smitta får ett synligt uttryck” genom säkerhetsåtgärder och drastiska lösningsförslag.

I en tid av förändring där kyrkornas öst och väst fått en förändrad världspolitisk innebörd, med betydande splittring, analyserar Tornike Metreveli och Tymoffi Brik hur ett antal ortodoxa kyrkoriktningar reagerat rituellt och bekännelsemässigt på den ännu pågående spridningen av covid-19-viruset just i de områden som nu också präglas av krig och hot om krig (med material främst insamlat från Georgien och Ukraina). Deras text utgör en sammanfattning av ett mer omfattande forskningsprojekt rörande ortodoxt kyrkoliv under pandemin. Intressant nog kan här ett antal temata från Hedells och Bexells studier av 1500- respektive 1900-talen avläsas även i denna sociologiska analys av samröret mellan ortodoxa kyrkor och nationalstaternas säkerhetsbestämmelser – till exempel inbäddningen av vad som här kallas ”ritualiserad säkerhet” inom ramen för staters och medicinska myndigheters säkerhetsbestämmelser. Även tanken på ritens fortsatta firande som ett yttre tecken på lojalitet mot Gud, kopplat till själva sjukdomsspridningen i sig, återkommer uppenbarligen tydligt även i vår egen tid. Förutom de exempel som Metreveli och Brik utpekar i ortodoxa kyrkors reaktioner på covid-19-pandemin kan i svenskt samhällsliv erinras om den sekulära ritualiseringen av de veckovisa presskonferenserna från stat och myndigheter, samt det påbjudna bruket av smittsäkra armbågshälsningar, handspritsapplicering inför måltider och möten m.m. – alla exempel på riter i kriser i kollektiv, sekulär mening.

Till kriser hör förutom de fysiska ritualerna även speciella ytringar i kyrkans böneliv, med bönen som en ritualiserad textform kopplad till människans immanenta situation inför en anad transcendent verklighet. Joseph Sverker studerar utifrån begreppet ”tvivel” hur svensk bönelitteratur från de senare decennierna kan förstås utifrån internationellt tongivande tänkares teologi i, eller från, tvivel och upplevt mörker.

Utänför årsbokens tematik behandlar Anders Göranzons artikel den homiletiska utbildningen vid Svenska kyrkans utbildningsinstitut (SKUI) i Lund och Uppsala. Här analyseras hur man i

vår tid didaktiskt kan skapa en lärandesituation för den praktiska textyttring och rituella handling som predikan utgör, och hur denna fungerat under senare år inom svenska kyrkans utbildning av prästkandidater från olika kyrkliga traditioner, regioner och bakgrunder.

Den mindre redaktionsgrupp som arbetat speciellt nära med årets volym har förutom undertecknad bestått av Ninna Edgardh och Sune Fahlgren. Det är min, denna grupps och hela redaktionens förhoppning att de studier som här publiceras ska ge en fördjupad syn på kyrkans riter i både färd och ofärd. Inte minst kanske denna förhoppning kan realiseras genom det faktum att krisen – alltid i en gestalt som inte kunnat anas på förhand – tenderar att hålla upp ett prisma till den framväxta och nedärvda ritens betydelse, förändring, fortlevnad och uttolkning.

En sjungen tacksägelse och bön i pestens år 1589

KIA HEDELL

Inledning

I Uppsala domkyrka förvaras ett unikt ettbladstryck med en fyrstämmig sång, *Tacksägelse och Böön om thenna dödeliga Pestilenties förminskelse*. Wolfgang Burchard (död tidigast 1599), skolmästare och kantor i Tyska församlingen i Stockholm, uppges ha ”komponerat” de fyra stämmorna och Petrus Johannes Gothus (1536–1616), författare och översättare, uppges ha ”avsatt” texten. Det finns också en melodianvisning: den skall sjungas ”såsom: *O Jesu Christ som Mandom togh*”. Denna sång är intressant av flera anledningar. Den är ett tidigt exempel på ett verk som vi vet har komponerats eller bearbetats i Sverige av angivna upphovsmän. Den är även ett tidigt exempel på ett verk som kan placeras in i en specifik historisk kontext och tid, nämligen det pesthärjade Stockholm år 1589. Dessutom gäller trycket för att vara det äldsta bevarade svenska nottrycket med en flerstämmig komposition. Sången finns omnämnd i tidigare litteratur, men har inte blivit föremål för en mer utförlig presentation.¹ Här följer därför en systematisk genomgång av detta synnerligen intressanta tryck med syfte att utvinna mer kunskap om det och om personerna bakom det. Jag vill även försöka placera in ettbladstrycket i en bredare kontext för att få en ökad förståelse för dess plats i sitt historiska

---

¹ Senast i Lundberg 2021. En detaljerad bibliografisk beskrivning av själva trycket finns dock i Collijn 1932–33, s. 89–90. Jag vill i detta sammanhang passa på att tacka Annika Franzon, Uppsala domkyrka, för visning av trycket samt mina kollegor på Avdelningen för specialsamlingar, Uppsala universitetsbibliotek, för värdefull diskussion.

sammanhang. På så sätt öppnar den tryckta sången dörren inte bara till svensk kyrkomusik under Vasatiden utan också till staden Stockholm år 1589.

En bön i en bedrövlig tid

Åren omkring 1350 drabbades Norden av en fruktansvärd pandemi: Digerdöden. Uppskattningsvis 30–40% av befolkningen dog.² Pestepidemier fortsatte att plåga de nordiska länderna även under de kommande århundradena. Enligt äldre uppgifter hemsökte pesten Norden enbart under 1500-talet mellan 16 och 23 gånger. I Sverige härjade den bland annat under åren 1500, 1532, 1548, 1565, 1572, 1576–80 och 1588–90.³ Även nästa sekel började med en epidemi år 1602–03.⁴ Stockholm drabbades hårt, inte minst år 1565 och 1579, då 18 000 respektive 12 000 invånare uppges ha dött.⁵ I juni år 1588 bröt en ny pestepidemi ut i Stockholm och i andra städer. Finland i allmänhet och Åbo i synnerhet led då svårt.⁶ I pestens fotspår följde ofta dyrtider och hungersnöd. Så ändade 1500-talet i Sverige.⁷

Det är mot denna bakgrund vi ska ställa den tryckta sången i Uppsala domkyrka. Titeln lyder med moderniserad stavning: *Tacksägelse och bön om denna dödliga pests förminskande, att Gud den allsmäktigaste henne mildligt alldeles från oss avvända ville. Till ett lycksaligt gott nytt år förärad ärliga, visa och högtförståndiga män, borgmästare och råd i denna kungliga stad Stockholm etc. Samt det hela ärliga*

---

2 Harrison och Myrdal [läst 2022-03-22].

3 Uppgifter om vilka år Sverige drabbades varierar i Broberg 1879 och Hult 1917 (uppgifterna i Hult från Samuel Loenbom, *Svenska arkivum. Tom. I.* Stockholm 1766), men samstämmighet råder angående de årtal som nämns ovan.

4 Broberg 1879, s. 7–8 ; Hult 1917, s. 40–41.

5 Siffrorna kan jämföras med antalet dödsfall i Sverige under den senaste pandemin Covid-19, vilket i skrivande stund ligger på drygt 18 000 personer i en långt större befolkning.

6 Hult 1917, s. 41.

7 Broberg 1879, s. 11.

*borgerskapet och den kristliga församlingen uti samma stad.*⁸ Bönen är, vilket framgår av dess titel, en nyårsbön som framsjungs i åtta sjuradiga strofer. Den första strofen inleds med ett rop på hjälp från Stockholms invånare och med en beskrivning av hur staden plågas: "Hjälp Gud, vad nöd i detta år haver oss runt omgivit. Med sorg och gråt i alla vrår där mången haver blivit borttryckt igenom dödens band⁹, evar han [döden] fanns till vatten och land. Ty ingen sig fri visste." I strof 2 vänder sig människan i direkt tilltal Gud: "Din tunga hand och vredes rätt har oss, o Gud, hårt plågat." Men en hård och rättvis Gud är också en mild och försonande Gud (strof 3: "Därför vi nu tacka dig, o milde Gud och Fader, att din vrede så blidkar sig"). Han ger människan syndernas förlåtelse genom Jesus Kristus (strof 4: "I det du våra skulder och brister förlåter genom Jesus Kristus. Där vi dock straff förtjänar."). Om Gud hörsammar människornas bön kommer de fröjdefullt och innerligt att prisa Guds godhet (strof 5: "Också ber vi Dig, Fader, blid av hjärta, håg och sinne: Bortvänd ditt straff i denna tid, att vi med glad mun lovsjunger Dig med innerlighet, berömmandes Din godhet, med hjärtans fröjd här alla.") I de tre sista verserna förflyttas fokus från det himmelska till det jordiska: först till hela riket och sedan till huvudstaden. Man ber för att Sveriges kung och hans män (strof 6), rikets råd (strof 7) och slutligen Stockholm med stadens råd och invånare (strof 8) under det kommande året skall slippa allt ont och få del av Guds milda nåd: "Bevara också denna stad med råd och invånare alla, Stockholm, och var i deras råd samt dem som Dig åkalla: gammal och ung, stora och små. Hjälp oss i detta nya år. Leva Dig alltid räcke. Amen." Sången är syllabisk i fyrstämmig notmot-not-sättning med utgångspunkt i melodin (kantionalats). Den är inte uppställd i partitur utan stämmorna presenteras var för sig. Stämbeteckningarna "Discantus", "Altus", "Tenor" och "Basus" ska ses som en beskrivning av deras inbördes ordning snarare

---

8 SweLiMuS: SLMSo079: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-401326> En digital kopia finns i kulturarvsplattformen Alvin.

9 I en transkription av sången i Norlind 1944, s. 86: "bud", vilket är en fel läsning.

än av olika stämlägen. Omfångsmässigt ligger de i påfallande högt läge: discantus rör sig mellan g³ och f³, altus mellan c³ och d³, tenor mellan f och b² samt bas mellan c och ess². Detta avspeglas också i användningen av klaver. Diskantstämman är noterad i g-klav medan de tre understämmorna är noterade i c-klaver: altstämman i mezzosoprانklav, tenorstämman i altklav och basstämman i tenorklav. Sångens modus är g-dorisk med ett fast b-förtecken – vi befinner oss ännu inte i dur/moll-tonalitetens tidevarv. Tillfälliga förtecken förekommer bland annat i samband med kadenser (exempelvis i melodistämman: d-ciss-d) och i understämmorna som en följd av den flerstämmiga not-mot-not-sättningen.

Melodianvisningen ”Och sjunges såsom: *O Jesu Christ som mandom tog*” har vållat forskarna visst huvudbry. Kända melodier till denna psalm är inte desamma som melodin i den fyrstämmiga kompositionen. Däremot överensstämmer psalmens text i metriskt hänseende med sångens text. Anvisningen kan tolkas på olika sätt: Antingen har det funnits en känd psalmmelodi som är densamma som melodin i den tryckta sången men som hittills inte har upptäckts i någon bevarad källa, eller så ska psalmens melodi ses som ett alternativ. Det finns skäl som talar för det andra alternativet. Genom att texten passar till en befintlig psalmmelodi men också till en nykomponerad fyrstämmig sång kunde den framföras både enstämigt till en känd melodi och flerstämigt av en notläsningskunnig kör, beroende på vilka sångarresurser som fanns tillstädes. Notexempel 1 visar hur den första strofen sjungs till melodin till *O Jesu Christ som mandom tog* i Hans Thomissøns *Den danske Psalmebog*, tryckt år 1569.¹⁰

---

10 Thomissøn 1569. Transkriptioner av psalmerna i *Den danske Psalmebog* är tillgängliga via portalen *Danske reformationssalmer. Melodier og tekster 1529–1573*.

XXI. O Jesu Christ som Mandom tog. / Tacksägelse och Böön

Mel. från Den danske Psalmebog (1569)
Text: SweLiMus: SLM50079

The image shows a musical score for a hymn. It consists of two staves of music. The first staff is a vocal line in G major (one flat) and 4/4 time. The lyrics are: "Hjelp Medh Gudh hwadh södh i nödh i thet-ta al - la wråår Ther män-ger ha - ffuer oss rundt om - gi - ffuit Bort - ryckt i - ge - nom". The second staff is a piano accompaniment line, starting with a treble clef and a key signature of one flat. The lyrics are: "död - zens band E - hwar han fans til watn och land Ty in - gen siggh frij wis - te." The score includes various musical notations such as notes, rests, and bar lines.

Ex. 1. *Hjelp Gudh hwadh södh i thetta åhr till melodin O Jesu Christ som mandom tog* i Hans Thomissons *Den danske Psalmebog*

Det enda kända exemplaret av den tryckta sången förvaras i Uppsala domkyrka bakom glas och ram, vilket gör att dess baksida är dold. Enligt en notering på tavlans baksida konserverades bladet år 1992 av bokbinderiet i Uppsala universitetsbibliotek. På det bevarade exemplaret är ett parti av basstämman skadat med not- och textförlust som följd. Bladet är också söndrigt nedtill där handskrivna anteckningar finns. En äldre fotostatkopia i Uppsala universitetsbibliotek visar att samma skador fanns år 1952.¹¹ Det förklarar också varför bara den övre halvan finns reproducerad i tidigare litteratur – det är nämligen det parti av trycket som saknar skador.¹² I Tobias Norlinds transkription av sången har text och noter på det skadade partiet rekonstruerats.¹³ I bilaga 1 återges ett fotografi av det bevarade originalet. I bilaga 2 presenteras en transkription som är transponerad och anpassad till att sjungas av en blandad kör.

Personerna bakom den tryckta sången

Ett faktum som gör detta tryck ovanligt för sin tid är, som nämnts, att det finns namngivna personer och att deras roller är specificerade. Det första namnet är kompositörens, ”Wolfgango Bvrchardo Oschatzensi”. Han anges vara ”den tyska församlingens skolmästare och kantor”. Den stockholmska tyska församlingens historia går tillbaka till 1520-talet, då stadens tyska borgare började organisera sig i en egen menighet med en tysk predikant. Med tiden blev organisationen allt fastare. Från och med år 1569 finns det regelbundet återkommande räkenskaper. År 1571 utfärdade kung Johan III ett privilegiebrev, som gav tyskar och andra främmande som inte förstod svenska rätten att bygga en egen kyrka. Fem år senare (1576) flyttade den tyska församlingen, vilken tidigare hade hållit till i Storkyrkan i Gamla stan och i franciskanerklost-

---

11 UUB-signum: Sv Teol Kaps. Fol. Andl. sånger . Fotokopian är stämplad 6 juni 1952.

12 Norlind 1944, s. 77 ; Davidsson 1957, s. 23.

13 Norlind 1944, s. 86.

ret på Ridderholmen, till S:ta Gertruds kapell. Den nuvarande Tyska kyrkan vid Tyska brinken invigdes år 1640. Tyska kyrkan stod under Vasatiden i nära kontakt med det kungliga hovet, en samverkan som fortsatte under 1600-talet då Andreas Düben d.ä. (ca 1597/98–1662) och Gustav Düben d.ä. (1628/29–1690) hade parallella tjänster som hovkapellmästare och organister i Tyska kyrkan. Tyska kyrkans notsamling, som idag förvaras i Musik- och teaterbiblioteket i Stockholm, vittnar därför inte enbart om vilken musik som framfördes i Tyska kyrkan utan också vid hovet.¹⁴

Skolmästaren och kantorn Wolfgang Burchard kom från Oschatz nära Leipzig och var verksam i Tyska kyrkan fram till sin död under eller efter år 1599. En skolmästare, Christoph, omnämns redan i de äldsta bevarade räkenskaperna från år 1569–71.¹⁵ Han efterträddes efter sin död år 1572 av en Thomas samt av Marcus Sylvius från Elbing. Wolfgang Burchard anställdes som skolmästare den 20 juni 1579. Hans uppgift var att undervisa djäknarna i Tyska skolan i bland annat sång. I kyrkoräkenskaperna redovisas regelbundet skolmästarens utgifter för papper, bläck, fjäderpennor och äpplen till djäknarnas provtillfällen. Burchard var också kantor med ansvar för kyrkans kör. För sin medverkan vid gudstjänsterna fick sångarna vanligtvis inte kontant betalning, utan ersättning i form av öl.¹⁶

Det andra namnet som förekommer på nottrycket är Petrus Johannis Gothus (1536–1616). Han uppges ha ”avsatt” texten. Denna ålderdomliga term kan förstås både som översätta eller författa.¹⁷ Isak Collijn tolkar den i den förstnämnda betydelsen. Det kan ses som rimligt med tanke på Petrus Johannis Gothus verk-

---

14 Hedell 2001, s. 180 ; Schieche 1952, s. 127.

15 Hedell 2001, s. 179.

16 Schieche 1952, s. 125–126.

17 Jfr artikel ”Afsätta”. *Svenska Akademiens ordbok*: ”öfverflytta (ngt från ett språk till ett annat); öfversätta” (A 6) eller ”sätta ned på papperet; uppsätta; författa, sätta (på rim, i noter osv.)” (D 23).

samhet som översättare.¹⁸ Han ägnade sig åt att översätta luthersk litteratur, däribland Augsburgska bekännelsen med anledning av Johan III:s syster prinsessan Elisabets giftermål med den lutherske fursten Kristofer av Mecklenburg. Av förordet framgår att det var brudparet själva som tog initiativ till översättningen.¹⁹ Åren 1583–91 tycks Petrus Johannis Gothus ha vistats i Stockholm.²⁰ De sista 20 åren av sitt liv var han permanent bosatt i Rostock.²¹ Om det handlar om en översättning uppstår i så fall frågan om vilken text han har översatt till svenska. Collijn hänvisar till en uppgift i överbibliotekarie Gustaf Edvard Klemmings efterlämnade anteckningar om att det ska finnas en avskrift av nottrycket, gjord av Nils Reinhold Brocman under 1700-talet, i Kungliga Bibliotekets samlingar. På avskriften uppger Brocman att det vid hans besök fanns en fastlimmad tysk text på det tryckta bladet.²² Collijn förmodar att den tyska texten, som Brocman inte har skrivit av, är Wolfgang Burchards originaltext och att det är den som Petrus Johannis Gothus har översatt till svenska.²³

Det tredje namnet som förekommer är tryckarens, Andrea[s] Gutterwitz. Han hade tidigare liksom Petrus Johannis Gothus varit verksam i Rostock men även i Köpenhamn. År 1583 flyttade han över sin verkstad till Stockholm och blev där det kungliga tryckeriets föreståndare fram till sin död år 1610. Tre år före *Tacksägelse och Böön* hade han tryckt *Then swenska psalmboken*. I psalmboken finns

---

18 Jfr artikel "Petrus Johannis Gothus". *Nationalencyklopedin*: "boktryckare och översättare"

19 Weber [läst 2022-03-22]. Vid prinsessan Elisabets och Kristofers av Mecklenburg bröllop i Stockholm år 1581 medverkade för övrigt både Johan III:s musiker och Wolfgang Burchard. Kjellberg 1994, s. 213f.

20 Collijn 1932-33, s. 90.

21 Weber [läst 2022-03-22]

22 Citat efter Collijn 1932-33, s. 90: "Ex pat. Plaga in Consist. Eccles. Vps. Cui pars Germ. eod modo impr. agglutinata". Denna avskrift skulle kunna finnas i KB i handskrift signum A 948. För att fastställa om så är fallet krävs dock en noggrann genomgång av denna omfångsrika handskrift.

23 Collijn 1932-33, s. 90.

åtta sidor med koral- och mensuralnoter till *Troon* och *Credo*.²⁴ År 1605 tryckte Gutterwitz en bröllopsång med samma typer och samma grafiska utseende som *Tacksägelse och Böön*.²⁵ Liksom Burchard tillhörde Gutterwitz Tyska församlingen.²⁶ På så sätt hade de tre personerna anknytning till varandra: förutom att de vid denna tidpunkt var bosatta i Stockholm var Burchard och Gutterwitz församlingsbröder, och Petrus Johannis Gothus och Gutterwitz hade båda kopplingar till Rostock.

Något om kyrkokörer och djäkarnas deltagande i kyrkosången

Tyska kyrkan och skolan var en viktig musikinstitution i 1580-talets Stockholm, men inte den enda. Där fanns även Storkyrkan med Stockholms latinskola och den kungliga teologiska högskolan *Collegium Regnum*, som Johan III lät grunda i det nedlagda franciskanklostret på Gråmunkeholmen (Riddarholmen) år 1576. Några år senare lades undervisningen ned, men skolan återuppstod under åren 1583–92 som en protestantisk högskola. Den hade då ett särskilt kantori med åtta till tio djäknar, vilka hade att medverka i slottskyrkans gudstjänster.²⁷ När det gäller städernas skolor är KO 1571 tydlig med deras syfte. Predikanterna uppmanas att förmana föräldrar att sätta sina barn i skolan så att landet skulle få personal till predikoämbetet eller var annars de behövdes.²⁸ En timmas daglig undervisning i enstämig och flerstämig sång samt musikteori ingick i läroplanen.²⁹ KO 1571

---

24 Redan 1578 hade Torben Tidermann i Stockholm låtit trycka den nicenska trosbekännelsen på svenska och latin, och detta är att betrakta som en ny upplaga.

25 Davidsson 1957, s. 20–24.

26 Schieche 1952, s. 82.

27 Hedell 2001, s. 130–131.

28 KO 1571, ”Om Scholar”, fol. 81r.

29 ”Ytterligare strax effter måltijdh ifrå thet tolff slår in til itt slår skola allesammans som lyda til then andra tridie och fierde kretzerna öffuas in Musica både Choralis och Figuratiua. Icke at the allenast siunga ex vsu, vthan at the

gör också tydligt att skolmästaren skulle låta djäknarna sjunga och läsa inte bara i skolan utan också i kyrkorna.³⁰ De förväntades medverka i gudstjänsterna under helgdagarna men inte under veckodagarna, vilket skulle vara alltför betungande för dem. Däremot skulle de varje morgon före ottesången och varje kväll före aftonsången sjunga hymner eller andra sånger, som skolmästaren anvisade dem, i skolan.³¹

KO 1571 beskriver också sången i kyrkan. Sångerna skulle inte alltid eller enbart sjungas på latin, såsom seden hade varit, utan några stycken skulle sjungas på svenska – detta för att folket skulle förstå texten och ”sig därav förbättra”.³² Om det var dyrtider eller tider av pest och krig skulle predikanten ”omtala och förmana folket att de håller sådana motgångar för deras syndastraff tillskickat av Gud och att de därav ska lära känna deras synd, begära nåd av Gud och överge synderna etc. såsom tillförne sagt är. Därefter sjunger eller läser man strax Litanian samt med Kollekten som där på följer”.³³ Med tanke på beskrivningen i KO 1571 skulle *Tacksägelse och Böön* med sin text på svenska mycket väl ha kunnat sjungits av djäknar och sångare i kyrkokörer under gudstjänster i Stockholms kyrkor, och kanske även i andra kyrkor. Sången är dedicerad till

---

ock på samma tijdh warda vnderwijste in Rudimentus Musicæ. Och skal thenne timen brukas til sång icke Måndagen allenast vthan ock så alla the andra dagarna j wekonne.” KO 1571, ”Ordning huru läsas skal i Scholerna.”, fol. 87v. De olika kretsarna syftar på den indelning som gjordes av studenterna i tre eller fyra grupper utifrån kunskapsnivå. Se även Norlind 1944, s. 66 om KO 1571 och musikundervisning.

30 KO 1571, ”Om Scholar”, fol. 84r.

31 ”J Städerna ther Scholar äro skola Dieknar hålla thesse Tider vpe j Kyrkionne om Helgedagarna Men om Söknedagarna må man låta sådant bestå effter intet folck är tå tilstādhes. Så wille thet ock wara Dieknomen för tungt hwar dag siunga vthi Kyrkionne effter inge andra äro som thet göra kunna nemligha the Chorprester som förr haffuer warit sätt medh mindre at förberörde Chorprester åter komma j bruket igen som wäl wore mögeligit. Doch mågha Dieknar morghon och affton siunga för Ottesong och Afftonsong j Scolan några Hymner eller hwadh Scolemestaren ther til förordinerar såsom här effter sagdt warder.” KO 1571, ”Ordning medh Kyrkesong.”, fol. 45v.

32 KO 1571, ”Ordning medh Kyrkesong.”, fol. 43v.

33 KO 1571, ”Om Litanien.”, fol. 42v–43r.

stadens framstående män, borgmästare och råd samt borgerskap och kristliga församling. Frågan är vem som initierade och bekostade trycket. De flesta av Petrus Johannis Gothus tryckta alster innehåller förord och dedikationer, vilket var vanligt för tiden. Ofta fick författaren ett honorar i gengäld som tack från den eller de som var föremål för dedikationen. I Petrus Johannis Gothus fall antyds det också att han ibland fick förskottsbetalningar. Det gör att det utifrån hans dedikationer går att utläsa vilka personer som stöttade hans verksamhet som översättare av luthersk uppbyggelselitteratur.³⁴ På motsvarande sätt skulle upphovsmännen bakom sången, det vill säga Wolfgang Burchard, Petrus Johannis Gothus och Andreas Gutterwitz, kunna stå bakom trycket. Men med tanke på sångens dedikation kan den också ha tryckts på initiativ av Stockholms stad och församlingar, som i så fall också bör ha bekostat åtminstone en del av utgivningen.

Några ord om samtida tryckt litteratur och den handskrivna *En Pestilentie book*

De återkommande pestepidemierna under 1500-, 1600- och början av 1700-talet genererade en rik flora av litteratur i Sverige och på kontinenten om farsoten. Bland författarna fanns apotekare, läkare och präster. Med hjälp av den kan vi sätta in sången från år 1589 i ett större sammanhang. Här kommer vi att begränsa oss till två exempel. Det första exemplet är en bok skriven av en apotekare. Den trycktes i Stockholm av Andreas Gutterwitz år 1589, det vill säga samma år som Gutterwitz också tryckte *Tacksägelse och Böön*. Det andra exemplet är den handskrivna *En Pestilentie book*, författad av en präst år 1603.

Författaren till den tryckta boken *Om Pestilentzien och hennes Orsaker* från år 1589 är Simon Berchelt. Dess långa titel är samtidigt en sammanfattning av dess innehåll. Den lyder med moderniserad stavning: *Om pesten och hennes orsaker och hur man kan veta om vädret*

---

³⁴ Weber [läst 2022-03-23]

är förgiftat av pest och om man är sjuk om det är pest eller inte. Vad de friska gör hos de sjuka och hur de skall hålla sig och fly pesten. Item hur den onda lukten i städerna, på bygden, i kyrkor, hus och kamrar skall fördrivas. Item hur de sjuka skall hålla sig. Om åderlätning och vad man gör till utvärtes bölder och svullnader, och hur man skall läka dem. Item hur tillstötande sjukdomar skall hjälpas.³⁵ I boken redovisas 20 orsaker till pesten. En grupp orsaker har att göra med vädret (såsom ostadigt väder och illaluktande dimma), en grupp med himlafenomen (såsom kometer och sol- och månförmörkelser), en grupp med naturfenomen (såsom jordbävningar och gräshoppsinvasioner), en grupp med orenlighet (såsom obegravda lik och döda kreatur på gatorna), en grupp med föda (såsom dålig mat i tider av hungersnöd och mat som har kokats i illaluktande och ruttet vatten) och en grupp slutligen med ett ohälsosamt leverne (såsom drycken-skap och lathet). Varför hade då landet ånyo drabbats av pesten? Det var Guds straff för våra synders skull. Berchelt redogör för flera illavarslande tecken som hade visat sig, däribland en komet, en sol- och två månförmörkelser liksom ostadigt väder. En stor del av boken upptas sedan av beskrivningar av olika sjukdoms-symptom samt recept på brygder och annat som kunde motverka denna farsot. Bokens sista kapitel handlar om hur man kan trösta de sjuka när ingen läkekonst hjälper. Trösten finns i bönen och i vetskapen om att vi alla ska dö. De gudfruktiga kan, till skillnad från de ogudaktiga, hämta tröst i förvissningen om att de går mot evig fri, ro och salighet.³⁶

Den handskrivna *Tröst Och Andeligh Tilflycht i nödhene thet är En Pestilentie book* är författad av Nicolaus Laurentii Bullernæsius och daterad år 1603.³⁷ Den 346 sidor tjocka boken finns nu i Kungliga Biblioteket i Stockholm (signum A 551). Nicolaus Laurentii Bullernæsius var kyrkoherde i Odensala och en av de som skrev under Uppsala mötes beslut år 1593. Han uppges även ha författat

---

35 Berchelt, 1589. Boken är digitaliserad och tillgänglig via Alvin.

36 Berchelt 1589.

37 SweLiMuS: SLMS0061: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:porttal:record-402433> En komplett digital kopia av boken finns även i LIBRIS.

ytterligare två handskrifter. Han har också översatt *En echteskaps brudhekrantz, medh åtta dygde roser, til hopafletat, sammanknytt och sammanbunden*, vilken trycktes i Stockholm av Anund Olufsson år 1609 på bekostnad av översättaren själv och kyrkoherden Ericus Erics Helsingius.³⁸ Medan apotekaren Bercheltes bok först och främst är en läkarbok innehåller *En Pestilentie book* anvisningar om hur man ska tänka, trösta och leva på ett kristligt rättfärdigt vis i en svår tid. Nicolaus Laurentii Bullernæsius stödjer sig på Psaltaren 91 när han slår fast att farsoten är ett Guds straff genom djävulen på grund av människans synder, förorsakade av att hon inte har följt Guds ord och goda förmaningar.³⁹ De fromma straffas av Guds nåd, men de ogudaktiga av Guds vrede och grymhet.⁴⁰ Boken avslutas med ett kapitel med ”Några andliga psalmvisor tjänliga att sjunga i denna tid”. Där återges texten till sju visor, varav två också med melodianvisningar och två med notskrift.

---

38 Nicolaus Laurentii Bullernaesius *Upsala ärkestifts herdaminne d. 2*, 1843, s. 372–373. Endast en handskrift, *En Pestilentie book*, finns dock i KB:s Handskriftskatalog. Ericus Erics Helsingius var hovpredikant hos hertig Karl och därefter kyrkoherde i Klara församling i Stockholm. Han var även författare och översättare av bland annat psalmtexter. Också Ericus Erics Helsingius hade undertecknat Uppsala mötes beslut. Beckman 1863, s. 62–63.

39 Psaltaren 91: Den som sitter under den Högstes beskär: ”Then ther vnder then höghstas beskerm sitter [...] Ty han frelsar migh ifrån iägharens snaro / och ifrå then skadheligha pestilentie” [...]. *Biblia* 1541.

40 Bullernæsius 1603, fol. [53r] och följande blad.

Titel	Antal strofer	Incipit	Explicit	Melodi-anvisning	Not-skrift
Then 1. Konungh Dauidz psalm	9	Säl är then Man, Ey wandra kan...	... Hwadh iagh Mon för migh tagha <i>etc.</i> Amen	Siunges såsom: Aff Adams fall <i>etc.</i>	
En ny üisa stålt til at siunga ~~uthj~~ ~~thenna~~ uthj thenna be- dröffueligha pestilentiæ tidhen	8	Om HER- REN icke står os bij, fåfångh är tå wår mödha...	... Huadh tigh till prijs kan lända <i>etc.</i> Amen	Siunges så- som Vthan herren faller oss til	
Then XXVI. psalm	11	Döm HERre domen rätta...	... Och tigh loffsiunga thår. Amen		Ja
En ny förwuenskat wisa. Om arffsynden åtherlösning- en Troon, dopsens och altarens Sac- ramenten	14	Ach Gudh huem schal iagh klagha...	... Och är migh altidh godh <i>etc.</i> Amen.		
Om the helghe änglar En psalmwisa	11	Tigh skee loff Prijs uthi tin Thron...	... J Änglar oß bären på händer. Amen		
De filio pro- digo. Luc. 15.	ej num- rerade strofer	Wändt om Wändt om tu vnger son...	... Och the behällne beskydda wäl, för Sathans lister(?) och all oskäl <i>etc.</i> Amen		
En morghon och affton wisa.	ej num- rerade strofer	Jagh wil tigh Gudh aff hiertans grund...	... och hålla os- Migh wacht Genom Jesum Christum Amen		Ja

Tabell: Några andliga psalmvisor i Nicolaus Laurentii Bullernæsius *En Pestilentie book*, 1603 (KB, A 551)

En av psalmvisorna är en pendang till *Tacksägelse och Böön*, nämligen *Om Herren icke står os bij*. Den beskrivs som ”en ny visa”, skriven med anledning av den pestepidemi som rasade i Sverige 1603. I visan beskriver Bullernæsius hur vi står maktlösa om Herren inte är med oss. All möda blir fåfång, vi har inget att sätta emot pesten som smittar kvinnor, män och barn (strof 1). Vi bekänner att orsaken till denna sot är våra svåra synder (strof 2). Strof 3 och 4 återberättar den bibliska berättelsen om kung Davids folkräkning, vilken uppväckte Guds vrede. Genom profeten Gad lät Gud David välja mellan tre straff: flykt i 3 månader, hungersnöd (dyrtid) i 3 år eller pest i 3 dagar. David valde det sista straffet.⁴¹ I strof 5 beskrivs hur pesten sprids genom att Satan förgiftar vatten, jord, väder och eld både i städer och på landsbygden. Genom straffet visar Gud sin nåd genom att föra våra själar till himmelen (strof 6 och 7). Den sista åttonde strofen är en lovprisning till Gud: ”Dig ske lovpris uti din tron, O Gud, förutan ände. Genom Kristus, Din ende son, bed och Din ande sände, som oss tröstar i dödens nöd. Giv ock i vårt dagliga bröd, vad Dig till pris kan lända.” Författaren ger oss också en melodianvisning till denna visa, nämligen *Utan Herren faller oss till*. I Hans Thomissøns *Den danske Psalmebog* (1569) och i 1697 års korallbok sjungs psalmen till samma melodi, om än med olika rytmisering. I notexempel 2 återges första strofen till melodin i den förstnämnda källan. Den kompletta texten finns transkriberad i bilaga 3.

---

⁴¹ Jfr 2 Sam. 24:1–16.

XI. Den CXXXIII. Psalme / Om Herren icke står os bij

Mel. från Den danske Psalmebog (1569)

Text: SwelMus: SLMS0061

1. Om HER-REN ic-ke står os bij;
När Pes-ti-lens fän-ger v-thi; få-fångh är lå-wår mö-dha;
Medh sin för-griff så snö-dha; Som nu be-smit-tar

14
quin-na och Man, mong mo-ders barn eij räck-nas kan; Så war-de wij platt ö-dhe.

Ex. 2: *Om Herren icke står oss bij* till melodin *Uan Herren faller oss till* i Hans Thomissons *Den danske Psalmebog*

Med utgångspunkt i ett närstudium av ett unikt svenskt musiktryck, *Tacksägelse och Böön*, tryckt i Stockholm år 1589, har vi här kunnat rulla ut ett stycke svensk historia. Vi har fått ta del av en fyrstämrig litanialiknande nyårsbön mot pestens fruktansvärda härjningar – ett pandemitema som fortfarande äger sin aktualitet – och via det fått bekanta oss med tre namngivna personer av betydelse i huvudstaden under Vasatiden: sångens kompositör (eller arrangör) och tillika Tyska kyrkans skolmästare och kantor Wolfgang Burchard, sångtextens översättare (eller författare) Petrus Johannis Gothus samt bok- och nottryckaren Andreas Gutterwitz. Vi har kunnat se att det finns en förbindelse dem emellan: både Wolfgang Burchard och Andreas Gutterwitz var medlemmar av Tyska församlingen i Stockholm, och både Petrus Johannis Gothus och Andreas Gutterwitz hade tidigare varit verksamma i Rostock. Vid tiden för tryckningen var alla tre bosatta i huvudstaden. Sången är förärad Stockholms framstående män, borgmästare och råd samt borgerskap och kristliga församling. En tanke har presenterats att den är tillkommen på initiativ av Stockholms stad och församlingar och att utgivningen åtminstone delvis har bekostats av dem. Likaså föreslås att den kan ha sjungits av djäknar och sångare under gudstjänster i Stockholms kyrkor, och kanske även i kyrkor i andra städer. Vi har också kunnat placera in sången i en bredare litterär kontext med pesten som tema. Två exempel har lyfts fram: dels apotekaren Simon Bercheltes läkarbok *Om Pestilentzien och hennes Orsaker*, vilken trycktes av Andreas Gutterwitz år 1589 (det vill säga av samma tryckare och under samma år som *Tacksägelse och Böön*), dels prästen Nicolaius Laurentii Bullernæsius handskrivna *En Pestilentie book*, daterad år 1603. Den sistnämnda boken innehåller även sju psalmvisor, av vilka *Om Herren icke står och bij* kan ses som en pendang till *Tacksägelse och Böön*. En fråga vi *inte* har berört är det bevarade exemplarets proveniens och när och hur det kom till Uppsala domkyrka. Men *att* det har en historisk koppling till Uppsala visar de handskrivna anteckningar som återfinns längs ned på bladet. De tycks inte ha uppmärksammats tidigare. Jag vill därför avsluta artikeln med några ord om dem.

Dessa handskrivna anteckningar ser ut att vara ungefär samtidiga

med trycket och ger intryck av att handla om en husöverlåtelse. Två platser nämns: Ekolsund och Uppsala. Texten är svag och svårläst, men vissa avsnitt kan uttydas med ganska stor säkerhet: ”Then 16 december [...] Brunte Bruntehsson fånghen wpå Ekullssund. Then 21 december [...] fått hans helle [...] ok hans huss [...] wili [...] – 10 med [...] 6(?) januar ius fördees till Ekullssund ok dän – 12 februar ius bekomme Brunte [...] wthi Upsalle af fytti [...]”. Ekolsunds slott ligger utanför Enköping i Uppland. Slottet var under Vasatiden i Vasafamiljens ägo. Efter Gustav Vasas död hade det övertagits av Johan III, som strax lämnade över det till sin syster Sofia. Hon bodde kvar på slottet fram till sin död år 1611.⁴² I anteckningarna nämns att Brunte Bruntehsson satt fången på Ekolsund. En Brünthe Brünteson förekommer i Stockholm stads tänkebok den 14 oktober år 1594 med anledning av pantsättning av silverföremål (en dolk, ett stop och tre skedar) just år 1589.⁴³ Kanske är han identisk med adelsmannen Brynte Bryntesson Roos af Hjelsäter, som enligt ett citat återgivet av Gustaf Elgenstierna hade slagit ihjäl ”hustrun Barbros (hans kusins) mans, Olov Larssons styvfader, Knut Jönsson.”⁴⁴ Det är lockande att läsa de tre notiserna med samma namn som att de rör samma person och att det finns en koppling mellan uppgiften om fångenskap och uppgifterna om pantsättning och dråp eller mord. Mer forskning behövs dock för att säkrare kunna uttyda innehållet i anteckningarna liksom för att kunna svara på frågan om varför de har skrivits på nottrycket. Kanske skulle det ge oss mer information om det tryckta bladets historia i Uppsala domkyrka efter tryckåret 1589.

---

42 Söderberg, Svensson och Kjellberg 1967, s. 142.

43 Almqvist (red.) 1939, s. 265. Jag vill tacka Daniel Solling och Lennart Ryman på Institutet för språk och folkminnen för hjälp med uttydning av personnamnet och för upplysning om notisen i Stockholm stads tänkebok.

44 Elgenstierna 1931, s. 410. Elgenstierna tycks ha hämtat citatet från Gabriel Anrep, *Svenska adelns ättar-taflor. Afd. 3. Von-Nackreij-Skytte*. Stockholm, 1862, där citerad källa inte anges. Brynte Bryntesson var son till Brynte Knutsson, som bland annat hade närvarat vid Västerås riksdag år 1527. Inga uppgifter finns om när och var detta dåd skedde. Elgenstierna ger heller inga levnadsår för Brynte Bryntesson, men en syster till honom dog år 1602.

Summary

A Song and Prayer of Thanksgiving in the Year of the Plague 1589

Kia Hedell, Ph.D. in Musicology, music librarian, Uppsala University Library
kia.hedell@ub.uu.se

This article investigates a unique music print, printed by Andreas Gutterwitz in Stockholm in 1589 and preserved in one known copy, now in the library of Uppsala Cathedral. It contains a prayer for the "weakening" of the pestilence, *Tacksägelse och Böön om thenna dödeliga Pestilenties förminskelse*. The song is composed, edited or arranged by Wolfgang Burchard, schoolmaster and cantor at the German congregation in Stockholm. The text is translated or adapted by Petrus Johannes Gothus, otherwise mainly active as translator of Lutheran books. In spite of the fact that it is known to be the oldest polyphonic *Typendruck* produced in Sweden, a detailed description of its musical content has hitherto been lacking. The aim of this article is to remedy this situation through a systematic investigation of the print itself and those involved in its making. This sheds some important light on its time and circumstances in Stockholm in the late 16th century. It is suggested that the song, which is dedicated to the citizens and the Christian congregations in Stockholm, probably was sung (and intended to be sung) by choirs during the services in the churches, throughout Sweden, primarily in Stockholm. The mention of Uppsala in a previously overlooked contemporary handwritten note on the only surviving copy, shows that there is a historical connection of provenance between this copy and the diocese city. An appendix gives a modern edition of the song, which is adapted for mixed voices and for practical use.

Bilaga 2

Tacksägelse och Bön:

Transponerad och anpassad version för blandad kör

SweLiMuS: SLMS0079

Sopran
Hielp Gudh hwadhnödh i thet-ta år ha-ffuer ossrundt om-gi-ffuit Medhsorg och grååt i al-

Alt
Hielp Gudh hwadhnödh i thet-ta år ha-ffuer ossrundt om-gi-ffuit Medhsorg och grååt i al-

Tenor
Hielp Gudh hwadhnödh i thet-ta år ha-ffuer ossrundt om-gi-ffuit Medhsorg och grååt i al-

Bas
Hielp Gudh hwadhnödh i thet-ta år ha-ffuer ossrundt om-gi-ffuit Medhsorg och grååt i al-

9
S. - la wråår Ther mån - ger ha - ffuer bli - ffuit Bort-ryckt i - ge - nom död - zens band E-

A. - la wråår Ther mån - ger ha - ffuer bli - vit Bort-ryckt i - ge - nom död - zens band E-

T. - la wråår Ther mån - ger ha - ffuer bli - vit Bort-ryckt i - ge - nom död - zens band E-

B. - la wråår Ther mån - ger [ha - ffuer bli - vit] Bort-ryckt i - ge - nom död - zens band E-

17
S. hwar han fans til watn och land in - gen sigh frij wis - te - .

A. hwar han fans til watn och land Ty in - gen sigh fri wis - te - .

T. hwar han fans til watn och land Ty in - gen sigh fri wis - te - .

B. hwar han [fans til] watn och land Ty in - gen sigh fri wis - te - .

Bilaga 2 (fortsättning)

Wolfgang Burchard / Petrus Johannis Gothus
Tacksägelse och Böön om thenna dödeliga Pestilenties
förminskelse

1. Hielp Gudh hwadh nödh i thetta åhr
Haffuer oss rundt omgiffuit
Medh sorg och grååt i alla wråår
Ther månger haffuer bliffuit
Bortryckt igenom dödzens band
Ehwar han fans til watn och land
Ty ingen sigh frij wiste.

2. Tijn tunga hand och wredes rätt
Haffua oss o Gudh hardt plågat
All Menskligh hielp war vthe slätt.
Doch haffuer tijn nådh lagat
Thet månger i sijn grämmelse
Förnam stooru hughswalelse
Aff tino orde reena.

3. Therföre wij nu tacke tigh
O milde Gudh och Fadher
Att tijn wrede så blidkar sigh
Och ta oss åther gläder
Som wij förnimme daghelig
I thet vår skade minskar sigh
Then oss omkringherffdt hade.

4. Hoo kan doch the~~n~~na tijn godheet
Til fyllest nook förkunna
Som tu oss nu haffuer beteedt
Vthi vår sorgatimma
I thet tu våra skuld och brist

Förlåter Genom Jesum Christ
Ther wij doch straff förtiäne.

5. Ock bidie wij tigh Faderh blijd
Aff hierta hogh och sinne
Bortwendt titt straff på thezna tijd
Att wij medh gladom munne
Loffsiungom tigh medh innigheet
Berömmandes tina goodheet
Medh hiertans frögd här alle.

6. Frija o Gudh vår Konung blijd
Sampt the medh honom äre
Ifrån alt ondt nu och altijd
Aff milda nådh beskäre
Godh lycka j all stånd och kall
I Kyrkior Scholar öffuer all
Tino Nampne til ähra.

7. Regeera ock så Rijksens Råd
Medh wijsheet margalunda
Och giff them tina helga nådjh
Att the titt ord begrund
Bewarandes thet reent som gull
Och blifff oss allom mild och huld
Här i vårt Faderlande.

8. Bewara ock så thenna Staad
Medh Råd och Inboor alla
Stockholm och war j ther os råd
Sampt them som tigh åkalla
Gammal och ung stoor och små
Hielp oss i thetta nyia år
Leffua tigh altijdh räcke.

Amen.

Bilaga 3

Om Herren icke står os bij.

Textbilaga.

Nicolaus Laurentii Bullernæsius

En ny üisa stält til at siunga ~~uthj the~~*na* uthj *the*~~na~~
bedröffueligha pestilentiaë tidhen Siunges såsom Vthan
herren faller oss til.¹

1. Om HERREN icke står os bij,
fåfångh är tå vår mödha,
När Pestilens fänger vthj,
Medh sin förgifft så snödha.
Som nu besmittar *quinna* och Man,
Mong moders(?) barn eij räknas kan,
Så warde wij platt ödhe. *etc.*

2. Wÿ klaghe och bekänne här,
Medh röst hierta och tunges,
Till *the*~~na~~ sott sann orsack är,
vår brist och swåre sänder
Ther äst Gudz wredha är vptänd,
Oß till straff och plicht hit nedh sänd,
Som brÿte i alle stunder *etc.*

3. När Daudid hadhe sÿndat fast
innan Israels grensar.
Lätt Räckna folket medh stoor hast,
Vphoff sigh Pestilentza,
Tÿ HERREN sände Gadd strax tijt,
Betänck Daudid medh alla flijt,
Trÿ tingh som tu skalt änsa *etc.*

---

¹ Kungliga Biblioteket, A 551

4. Om tu wilt häller vndan flÿ,
än hemma skadhan stånda,
Häller vthkora tigh dÿr tÿdh,
Sampt Pestilentz til handa,
Tå vthwalde han hälst Gudz Rijs,
Sadhe sigh ther aff warda wijs,
Han blidkar doch then wånda

5. Tÿ Sathan öffuer fast sit spel,
aff sin största förmågho,
Förgiffuer watn Jord wädher Eeld,
med then smittigha plågho,
Ther aff monger warder befängd,
J städher Landzbÿgd och huar ängd,
Nu bäffwa höghe och låghe *etc.*

6. Om tu doch eÿ förschona wil,
Oß medh thet hårda Rijset,
Så beredh wår hiertan ther till,
Att wij må warda Wijse,
Aff straffet lär oß känna doch,
Att tu wår fadher så äst och,
Som oß then Nådh bewijser

7. Så giff tijn nådh i thenna tÿdh,
Om wij hädhan döö moste,
Och wahr tinom tienarom blÿdh,
Tÿ tu westt sielf wårt bästa,
Anamma wår siäl i tijn handh,
För hånne till tin fadhers landh,
J himmels Kor (?) och Näste.

8. Tigh skee loff prÿs uthi tin thron,
O Gudh föruthan ända,
Genom CHRISTVM tin enda Son,

bedt och tin Anda sända,
Som oß tröster i dödzens nödh,
Giff och i vårt daghliga brödh,
Huadh tigh till prijs kan lända *etc.*

Amen

Käll- och litteraturförteckning

- Almqvist, Daniel (red.), 1939, *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 D. 1 1592–1595*, Stockholm.
- Beckman, Johan Wilhelm, 1863, *Svensk psalmhistoria i sammandrag*, Stockholm.
- Berchelt, Simon, 1589, *Om Pestilentzien och hennes orsaker [...] Afflärdé mäns böcker vthdragit och förswenskat, och mest sielff vthi åtskillighe tijdhér förfarit, etc.* Stockholm. Tillgänglig: <https://libris.kb.se/bib/ft4vwvd46ckv4xhb5> [läst 2022-03-22]
- Biblia Then är All then Helgha Scrifft på Swensko* [= Gustav Vasas bibel], 1541.
Tillgänglig: <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/Anonym/titlar/BibliaGV/sida/334/faksimil> (exemplar: GUB Fol. Före 1600. Sv[1541]) [läst 2022-03-22]
- Broberg, Johan Valentin, 1879, *Om pesten i Stockholm 1710*, 2 uppl. Stockholm. Tillgänglig: <https://libris.kb.se/bib/18219280> [läst 2022-03-22]
- Bullernæsius, Nicolaus Laurentii, *Tröst andelighet tilflycht i nödhenne thet är En Pestilentie Bok [...] vtsatt och samman draghen aff N. Selnecceri och Simonis Museei m.fl. Förf. av Bullernaesius. Gyllenspeijel, Thet är En christeligt och nödhtorffigh förmaningh till böönen. En christeligh betrachning huru En christen menniskia sigh sigha och förhålla skal om morgonen tå hon upståår [...] Fölia några psalmer [...]* Tillgänglig: <http://libris.kb.se/bib/3g0pslxb1kstd1rp> [läst 2022-03-22]
- Burchard, Wolfgang, 1589, *Tacksäyelse och Böön om thenna dödeliga Pestilenties förminskelse*. Stockholm. Exemplar i Uppsala domkyrkolibrarium. Tillgänglig: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:portal:record-401326> [läst 2022-03-22]
- Collijn, Isak, 1932–33, *Sveriges bibliografi intill år 1600 3: 1583–1599*. Uppsala.
- Davidsson, Åke, 1957, *Studer rörande svenskt musiktryck före år 1750* (Studia musicologica Upsaliensia, 0081–6744; 5). Uppsala. Diss.
- Den svenska psalmboken 1695: 1697 års koralbok*, 1985 [1697], förord av Magnus von Platen, efterskrift av Folke Bohlin. Stockholm. Faksimiltryck.
- Elgenstierna, Gustaf (red.), 1931, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor 6 Posse-von Scheven*. Stockholm.
- Harrison, Dick och Myrdal, Janken, ”Digerdöden”. *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/digerdöden> [läst 2022-03-22]
- Hedell, Kia, 2001, *Musiklivet vid de svenska Vasahoven: med fokus på Erik XIV:s hov (1560–68)*. Uppsala. Diss.
- Hult, Olof, 1917, ”Efterskrift”. I: Lemnius, Vilhelmus, *Emoot pestilentzie, huru hwar och een menniskia sigh hålla skal*. Stockholm, s. 35–69.
- Kjellberg, Erik, 1994, ”Vasodynastins renässanskultur”. I: *Musiken i Sverige 1: Från forntid till stormaktstidens slut*, red. av Leif Jonsson, Ann-Marie Nilsson och Greger Andersson. Stockholm, s. 198–219.
- Lundberg, Mattias, 2021, ”Om begravningsång under pandemier”. *Kyrkomusikernas Tidning* 2021:1, s. 19.

- ”Nicolaus Laurentii Bullernæsius”. *Upsala ärkestifts herdaminne d. 2*, 1843. Uppsala, s. 372–373
- Norlind, Tobias, 1944, *Från Tyska kyrkans glansdagar: bilder ur svenska musikens historia från Vasaregenterna till karolinska tidens slut. 1, Reformationstidevarvet 1523–1600*. Stockholm.
- Petri, Laurentius, 1571, *Then swenska kyrkeordningen* [= KO 1571]. Stockholm. (UUB Westin Rar. 15 = ex. 4)
- ”Petrus Johannis Gothus”. Nationalencyklopedin. Tillgänglig: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/petrus-johannis-gothus> [läst 2022-06-02]
- Schieche, Emil, 1952, *Die Anfänge der Deutschen St. Gertruds-Gemeinde zu Stockholm im 16. Jahrhundert*. Münster.
- Söderberg, Bengt G., Svensson, S. Artur och Kjellberg, Sven T., 1967, *Slott och herresäten i Sverige: ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Uppland, Bd 1 Almare-Stäket –Noor*. Malmö.
- Thomisson, Hans, 1569. *Den danske Psalmebog met mange christelige Psalmer, Ordentlig tilsammenset, formeret oc forbedret*. Köpenhamn. Tillgänglig: <https://www.proquest.com/> (exemplar: Köpenhamn, Det Kongelige Bibliotek LN 1426) [läst 2022-03-25]
- Weber, Kajsa, ”Petrus Johannis Gothus, 1536–1616. *Svenskt översättarlexikon*. Tillgänglig: <https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/> [läst 2022-03-22]

Databaser och kataloger

- Alvin (plattform för digitala samlingar och digitaliserat kulturarv) www.alvinportal.org
- Danske reformationssalmer. Melodier og tekster 1529–1573 <https://salmer.dsl.dk/front-page>
- LIBRIS (nationell bibliotekskatalog) <https://libris.kb.se/>
- Svenska Akademiens ordbok <https://www.saob.se/>
- SweLiMuS (Swedish Liturgical Music Sources) <https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/index.html>

Lungsotsepidemin 1901–05 och kyrkans nattvardsdistribution

OLOPH BEXELL

Den vid förra sekelskiftet pågående lungtuberkulosepidemin ledde till omfattande aktiviteter både från läkares och andra ansvarigas sida för att bekämpa den smygande sjukdomen och söka klarlägga dess orsaker. Det har för Sveriges del beräknats att ungefär 12 000 personer då årligen avled i vad som i dagligt tal kallades lungsot. Det var den då vanligaste dödsorsaken. Den sjukdomsalstrande bacillens existens hade upptäckts 1882, röntgendiagnostikens möjligheter upptäcktes först 1895. Genom det s.k. Mantoux-testet infördes runt sekelskiftet tuberkulin som allmänt diagnostikum. Allmänhetens ängslan inför den länge oförklarliga sjukdomen hade blivit alltmera nervös. Ett stort antal specialsjukhus för tuberkulospatienter, s.k. sanatorier, byggdes i Sverige; vårddiderna där var mycket långa. Inför Oscar II:s tjugufemårsjubileum som regent 1897 hade t.ex. en landsomfattande insamling ägt rum bland allmänheten. Den kom att bilda kungens s.k. jubileumsfond, vilken användes för att 1900–01 på tre ställen i landet uppföra avgiftsfria sanatorier.¹ Svenska Nationalföreningen mot tuberkulos (numera Hjärt-Lungfonden) grundades 1904. På dess initiativ byggdes över hela landet ut ett finmaskigt nät av s.k. dispensärer, d.v.s. polikliniska, likaså avgiftsfria specialistmottagningar. Nobelpriset i medicin 1901 hade belönat upptäckter inom

---

¹ Lars Andér & Britt-Inger Puranen, *Konung Oscar II:s jubileumsfond och tuberkuluskampen*. (Nordisk medicinhistorisk årsbok 1994, Supplementum XIV), 1994. De genom insamlingen uppförda anläggningarna skilde ut sig från andra liknande genom beteckningen "jubileumssanatorier".

bakteriologin och några år senare explicit tuberkulosforskningen. Både lungsotsepidemins spridning, dess nya behandlingsmetoder och extraordinära vårdorganisation väckte stor uppmärksamhet och det fanns en betydande oro för smittan. Stämningen var på många håll uppjagad.²

I en insändare tidningen *Idun* 1901 framförde signaturen ”F.B. 49 år” att ”lungsotsbacillernas öfverförande till friska personer genom nattvardens utdelande” borde föranleda en ändring i kyrkans distribution av nattvardsvinet. Det bästa vore, menade hon om vinet inneslöts i kapslar: ”Detta vore ju ett bekvämt och renligt sätt”, medan individuella s.k. särkalkar enligt norsk modell vore ”störande vid den heliga akten”.³

Den fråga som aktualiserades var inte ny. I ett internationellt perspektiv hade den varit i svang inom den protestantiska världen i varje fall sedan bakteriologin etablerats som vetenskap under 1800-talet. Med den bekante teologen och musikforskaren Friedrich Spitta (1852–1924) i Straßburg som drivande kraft diskuterades den gemensamma nattvardskalkens roll i sammanhanget. I Tyskland uppstod en veritabel *Einzelkelch-Bewegung*, som energiskt ivrade för särkalkar.⁴

I Norge hade frågan om individuella kalkar diskuterats redan från 1890-talet med *Norske Kvinnens Sanitetsforening* som en aktiv pådrivare. Efter votering med en enda rösts övervikt skulle *Den norske præsteforenings* generalförsamling 1911 göra en framställning om saken till kyrkodepartementet som 1914 gav sitt godkännande.⁵ I

---

2 Härtill Britt-Inger Puranen, *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*. (Umeå Studies in Economic History 7), 1984, s. 312–316.

3 *Idun* 14 (1901), s. 118. En notis i *NET* 13 (1903), s. 288, berättar att en prästfru på Jylland föreslagit att nattvardskalken skulle avskaffas och vin istället smältas in i ”ett slags stort bröstsocker, formadt till ett hjärta med ett kors på. [...] När man med tungan trycker på sockret, brister detta och vinet kommer fram.”

4 Konrad Klek, *Erlebnis Gottesdienst. Die liturgischen Reformbestrebungen um die Jahrhundertwende unter Führung von Friedrich Spitta und Julius Smend*. (Veröffentlichungen zur Liturgik, Hymnologie und theologischen Kirchenmusikforschung 32). Hamburg 1996, s. 85.

5 Carl Fr. Wisløff, *Norsk kirkehistorie* 3, Oslo 1971, s. 350. Helge Fæhn, *Guds-*

Danmark utfärdade *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsendet* 1903 ett cirkulär med renlighetsföreskrifter vid nattvardsfirandet. År 1909 skulle församlingarna medges rätt att använda särkalkar.⁶ Ungefär samtidigt och efter en omfattande debatt blev sådana fakultativt medgivna i den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland.⁷ I Islands kyrka väcktes tanken på särkalkar genom en tidningsinsändare 1907, men fick knappast någon aktualitet – nattvarden förekom där vid denna tid ytterligt sporadiskt.⁸

I Sverige utfärdades 1904 ett kungligt cirkulär rörande vinets utdelning i nattvarden. Vi skall nu undersöka cirkulärets förhistoria, tillkomst och implementering. Vilka var drivkrafterna? Fanns det något sakligt underlag för uppfattningen att lungsotsbacillerna skulle överföras genom nattvardskalken? Hur förhöll sig den medicinska vetenskapen i frågan? Vad sade man från kyrkligt håll? Hur tog domkapitlen sitt ansvar i en samhällskris?

För att söka svaret på dessa frågor ska två varandra näraliggande områden belysas. De har tidigare knappast intresserat den liturgivetenskapliga forskningen eller tagits upp i pastoralhistoriskt orien-

---

tjenestlivet i den norske kirke fra reformasjonstiden til våre dagar. Oslo 1994, s. 331. Först efter Andra världskriget blev särkalkar vanligt överallt i Norge. År 1948 stadgades att alla nybyggda kyrkor skulle förses med anordningar för särkalkar. Under 2000-talet kom sådana alltmera att ersättas av intinktion med gemensam kalk.

6 Helle Blomquist & Per Ingesman, ”Tro, viden og politik. Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede”, *Historie*. Udg af Jysk Selskab for Historie (Jyske Samlinger Ny rekke 19), 1993, s. 672–707.

7 Pentti Lempiäinen, ”Kädestä suuhun. Ehtoollista pahtuman tarkastelua” [Från hand till mun. En granskning av sättet att fira nattvard] i *Teologisk tidskrift/Teologinen aikakauskirja* 94 (1989), s. 412–413. Jag tackar prof. Ingvar Dahlbacka som pekat på och för mig på svenska sammanfattat det för föreliggande sammanhang relevanta avsnittet.

8 ”Sakramenti og sóttænmi” [Sakramentet och smittorisken], *Valurinn* 2 (1907), s. 114–115. Nattvardslivets restauration initierades först genom biskop Sigurbjörn Einarsons (1911–2008; Islands biskop 1959–81) agerade tillsammans med några präster, inspirerade från Sverige. Nattvardsfirande blev med tiden förhållandevis vanligt. Särkalkar är idag sällsynt, medan intinktion är mycket frekvent. Jag tackar prof. Hjalti Hugason för dessa upplysningar.

terade undersökningar.⁹ Kanske kan dessa frågor om nattvardsdistributionens praktik och om dess hygieniska förhållanden av någon uppfattas som perifera. Men förhoppningsvis skall dock slutresultatet kunna ge ett nytt bidrag till kännedomen om förhållandena på Svenska kyrkans pastorala nivåer vid det förra sekelskiftet.

Präster markerar instiftelsen och avvisar särkalkar

Efter att ha publicerat och kommenterat insändaren vände sig *Iduns* redaktion till en rad präster och läkare för att efterhöra deras åsikt i frågan. Krävde epidemin en nyordning av nattvardsdistributionen? Svarebrevet trycktes i tidningen *in extenso*. Enigheten bland prästerna var stor.

Kyrkoherden i Adolf Fredrik i Stockholm Elis Heüman (1859–1908), närmast en lundahögkyrklig schartauan i huvudstaden, var mycket tydlig: Kristi församling kunde inte av ängslan för baciller gå ifrån instiftelseordens tal om en enda kalk varur alla skulle dricka. ”Kristus skall [...] intill dagarnes ända behålla en församling, som i tron på Honom firar nattvard och därvid är så upptagen av sin Frälsare, att den i den stunden icke tänker på baciller och då ej heller har ondt af dem.” Däremot fordrade renligheten att kalken avtorkades för varje nattvardsgäst.¹⁰ På samma linje var hans kollega i S:t Jacob, Fredrik Hammarsten (1846–1922), styrelseledamot i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen: även vad gällde de yttre förhållandena, var kyrkan intill Kristi återkomst bunden vid hans ord och därmed instiftelseordens lydelse. Hammarsten vågade inte förorda en ordning där instiftelsen rubbades. ”Männe icke Herren själf förstod att gifva den bästa formen för

---

⁹ Edvard Rodhe gör i *Svenskt gudstjänstliv. Historisk undersökning av Den svenska kyrkohandboken*, 1923, s. 167, endast den kommentaren om 1904 års cirkulär, att någon ändring i det gängse bruket inte hade inträtt. A.O.T. Hellerström, *Liturgik*, 1932, s. 36, konstaterar att särkalkar ”på senare tider” hade börjat införas här och var. Carl Henrik Martling, *Svensk liturgihistoria*, 1992, säger att särkalkar ”i vissa församlingar” infördes på 1940-talet, men är ”numera rätt sällsynt”. De distributionens praktikaliteter varom nu är fråga berördes inte.

¹⁰ *Idun* 14 (1901), s. 119.

utdelningen?” frågade han. Formen för vinets utdelande kunde alltså inte ändras.¹¹

Inte heller den tillfrågade biskopen, den inflytelserike Gottfrid Billing (1841–1925) i Lund kunde finna kommunionen hälsovådlig. Han hade inför sitt svar rådfrågat ”den största sakkunskap” och såg inte någon förändring av distributionssättet vara nödvändig.¹²

Emil Flygare (1848–1907), kyrkoherde i Kristianstad och några år senare en i kretsen kring den liberalteologiska tidskriften *Kristendom och vår tid*, sade sig under en snart trettioårig verksamhet som präst aldrig ha sett ”minsta skymt” av smittängslan inför kommunionen. När han avvisade tanken på särkalkar var det också med motiveringen att på så sätt skulle ”skräcken för smitta få ett synligt uttryck” och måhända stegras. Tanken på sådana ville han ”på det mest energiska sätt” avvisa samtidigt som han underströk behovet av renlighet.¹³

När den som modern bibelkritiker i samtiden bekante komministern i Storkyrkan S.A. Fries (1867–1914; sist kyrkoherde i Oscar) besvarade *Iduns* rundfråga företrädde han en egen linje. Av konfessionella skäl avvisade han tanken på särkalkar. Detta var ett reformert bruk, därtill oestetiskt. Men måste en förändring ske var enda möjligheten *intinktion*: prästen skulle doppa en oblat i kalkens vin och lägga den på kommunicantens tunga. En kyrkvård eller klockare skulle därvid följa prästen vid distributionen och hålla fram patéén. Nattvardselementen distribuerades då samtidigt och det enda som behövdes var en ändring av distributionsorden. ”Symbolen med en gemensam kalk” bibehölls, men ingen kommunicant hade beröring med någon annan.¹⁴ Fries förslag om intinktion var inte någon liturgisk innovation i kristenheten, det hade förekommit redan i fornkyrkan och under medeltiden, vid sjukkommunion och var regel t.ex. i den syrisk-ortodoxa kyrkan.¹⁵

---

11 *Idun* 14 (1901), s. 138f.

12 *Idun* 14 (1901), s. 139.

13 *Idun* 14 (1901), s. 139. KK 11.3 1904.

14 *Idun* 14 (1901), s. 119.

15 Här om se t.ex. *Lexikon für Theologie und Kirche* 5, 1996, sp. 565f.

De tillfrågade prästerna representerade alltså ett brett spektrum i kyrkolivet. När de avisade särkalkar betonade de samtidigt alla det angelägna med renlighet och hygien vid distributionen av vinet.

Man måste här ha i minnet att det nu är fråga om den tid i Svenska kyrkans historia då prästs självkommunion var förbjuden. Den präst som tjänstgjorde vid nattvardsfirandet fick inte meddela sig själv sakramentet. Med en noggrann reglering medgavs detta först 1904.¹⁶ Som Fries påpekade var således smittorisken i hög grad en lekmanfråga.¹⁷

Ett avgörande inflytande på det fortsatta skeendet hade ärkebiskopen J.A. Ekmans (1845–1913) svar till tidningen, det kortaste i hela enkäten:

Tanke på kyrkliga åtgärder tyckas mig icke böra ifrågakomma, förr än det af medicinska auktoriteter blifvit utredt, om någon verklig fara är för handen eller ej. Synnerligen önskligt vore, om ej allmänheten förr eller i annat fall oroades, än om fara är.¹⁸

Ärkebiskopen ville alltså inte utan vidare ta ställning till problemet, utan hänvisade till vad läkare först hade att säga. Var det verkligen fråga om smittofara? Till skillnad från flera av prästerna gjorde han inte någon teologisk kommentar. Oron hos folk i församlingarna ville han dämpa.

Läkare ser ingen smittofara men kräver renlighet

Idun hade med sin rundfråga också vänt sig till några framstående läkare, som ur olika infallsvinklar specialiserat sig på tuberkulosen. Flera av dem markerade att de fann ett svar grannlaga och menade att ärendet inte borde diskuteras i pressen. En av landets ledande

---

¹⁶ KK 11.3 1904.

¹⁷ S.A. Fries i *SvD* 29.1 1904.

¹⁸ *Idun* 14 (1901), s. 119.

tuberkulosexperter, regementsläkaren Emil Nilsson (1844–1913) i Ystad, erinrade i sitt svar om vikten av renlighet, men ansåg i övrigt att frågan om särkalkar borde ”hänskjutas till kyrkligt forum”.¹⁹ En annan specialist, överläkaren vid det nya Hålahults sanatorium i Närke Carl Waller (1856–1927), tvivlade på att tuberkelmitta verkligen spreds genom nattvardskalken. Ingen läkare kunde tro att insändarens påstående var sant. Vanliga hygienkrav måste upprätthållas och han föreslog att man under distributionen t.ex. kunde växla mellan två, för varje duklag nytvättade kalkar.²⁰

Uppsalaprofessorn i pediatrik och praktisk medicin Oskar Pettersson (1844–1912) gjorde för sitt svar en ganska grundlig utredning, där han kom fram till att det knappast fanns skäl att uppfatta kommunionen såsom hälsovådlig om bara kalken hölls ren. Smittofaran var ”ytterst ringa” och insändarskribentens rädsla ogrundad. Överläkaren vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm Frans Warfvinge (1834–1908), vars epidemiologiska studier var inriktade på tyfus och influensa, menade i ett mycket kort yttrande att en förändring av nattvardsvinets distribution mera skulle motsvara ”hygienens och snygghetens fordringar” än smittspridningens.²¹ Sveriges första kvinnliga läkare Karolina Widerström (1856–1949) var privatpraktiserande gynekolog. Dock utan att anföra några belägg gjorde hon gällande att kalkkommunion var en smittofara, men att därvid ”ett humant och upplyst prästerskap ej [skulle] undandraga sig att lämna sin hjälp” till tuberkulosbekämpningen. Det gällde bara att hitta ”en för det religiösa sinnet tilltalande ny form för vinets utdelande”, en sak som var ”religiöst finkänsliga människor förbehållet”.²² Stadsläkaren i Enköping Ernst Westerlund (1839–1924), den över hela landet populära s.k. Enköpingsdoktorn, menade att nattvardskalken kunde medverka

---

19 *Idun* 14 (1901), s. 139. Beträffande de tillfrågade läkarnas specialiteter, se A. Widstrand, *Sveriges läkarehistoria*. Fjärde följd, 2–5, 1932–1939.

20 *Idun* 14 (1901), s. 139f.

21 *Idun* 14 (1901), s. 154f. I Warfvinges uttalande instämde hjärnforskaren Salomon Henschen (1847–1930), a.a., s. 155.

22 *Idun* 14 (1901), s. 140.

till spridning av difteri och syfilis, medan lungsoten inte spreds på detta sätt. Faran kunde motverkas om varje kommunikant tog med sig ett eget glas, i vilket prästen skulle hälla vin.²³

Resultatet av den enkät *Idun* gjort visade alltså att präster och läkare – förutom Widerström och Westerlund – var eniga. Det fanns inga skäl att överge bruket av gemensam kalk. Samtidigt påpekades behovet av allmän snygghet och renlighet vid nattvarvsfirandet och läkarna förordade av det skälet ett förändrat utdelningssätt. Petersson ville få frågan klarlagd. I sin slutkommentar till enkäten sade tidningen, att det nu ändå måste bli fråga om ”en sakkunnig offentlig utredning” i frågan. Detta hade varit målet för en över flera nummer pågående opinionsbildning.²⁴

En riksdagsmotion förordar intinktion

Insändarskribentens oro togs på allvar. Med referens till *Iduns* artiklar och den danska och norska debatten väckte riksdagsmannen i Första kammaren Adolf von Möller i Skottorp (1855–1932) vid 1903 års riksdag en motion om åtgärder ”för att utdelningen av vinet i nattvarden måtte ske på ett sätt, som bättre än det nuvarande öfverensstämmer med nutidens uppfattning af hälsovårdens och renlighetens fordringar”.²⁵ En kort motion i Andra kammaren hänvisade till von Möllers argumentation och upprepade hans yrkande.²⁶

von Möller har till sin religiösa position karaktäriserats som en fritänkare av unitarisk typ.²⁷ I sitt långa resonemang, med infogade uttalanden av en rad läkare till stöd för sin uppfattning, hade han kommit fram till att en förändring av sättet för vinets distribution var nödvändig. Han anslöt sig till Fries’ förslag om intinktion och

---

23 *Idun* 14 (1901), s. 119.

24 *Idun* 14 (1901), s. 155.

25 Adolf von Möller, mot. FK 1903:44.

26 Curt Wallis & Ernst Wawrinsky, mot. AK 1903:152. Wallis (1845–1922) var professor i patologisk anatomi vid Karolinska institutet.

27 Sten Carlsson, ”Hallänningar i Sveriges riksdag” i *Hallands historia*. 2. *Från freden i Brömsebro till våra dagar*, 1959, s. 798.

önskade att en ändring av kyrkohandbokens distributionsord skulle ske så att ”det i vinet neddoppade brödets utdelning” blev medgiven. Om ingen ytterligare präst var närvarande skulle en kyrkvärd kunna bära patéén ”eller ock kan ju denna fästas vid kalkens fot”. Något liturgiskt yrkande i denna riktning fanns dock inte i motionens kläm. Riksdagsärendet och sakens vidare utveckling föranledde Fries att i en rad artiklar i *Svenska Dagbladet* utveckla sin tanke om intinktion.²⁸

Motionen tillstyrktes av båda kamrarnas första tillfälliga utskott. De tog fasta på ärkebiskop Ekmans uttalande i *Idun* och tolkade det så, att denne på ett kyrkligt auktoritativt sätt menat, att så snart ”medicinska auktoriteter” klarlagt att smittfara förelåg, var tiden mogen för de kyrkliga myndigheterna att överväga när och hur en förändring skulle vidtagas. Riksdagsutskotten menade att sådana medicinska skäl nu förelåg och att riksdagen alltså – således med det som den uppfattade som ärkebiskopens goda minne – nu kunde hos Kungl. Maj:t begära en utredning i frågan. Trots von Möllers förslag om intinktion ville man dock inte ge sådana direktiv för utredningen. Hur distributionssättet skulle förändras borde utgå från ”de kyrkliga myndigheterna, hvilka där ha det afgörande ordet” om bara ändamålet uppnåddes. Efter en kort debatt vann motionen och utskottet voteringen med 56 röster mot 41 för avslag.²⁹ I Andra kammaren bifölls utskottsförslaget genom acklamation.³⁰

Resultaten blev alltså att riksdagen begärde en utredning om huruvida ”det hittills brukliga sättet för vinets utdelade i nattvarden [utgjorde] någon verklig smittofara” och att sådana åtgärder vidtogs som en sådan utredning kunde föranleda.³¹ Medicinalstyrelsen fick Kungl. Maj:ts uppdrag att utreda och inkomma med yttrande.

---

28 S.A. Fries, ”Vinets utdelning i nattvarden” [1–2], *SvD* 29.1 1904, 1.2 1904. S.A. Fries, ”Ännu en gång vinet i nattvarden”, *SvD* 10.2 1904. S.A. Fries, ”Domkapitlen och vinutdelningen i nattvarden”, *SvD* 9.6 1904. S.A. Fries, ”K M:t och vinutdelningen i nattvarden” *SvD* 18.1 1905 med kritik av Vallins nedan nämnda s.k. reformkalk.

29 I FK prot. 1903 1:22:47, menade Johan Dahlberg i Bollstabruk att den tilltagande bakterieskräcken inte var skäl nog att ”vidröra en så grannliga sak”.

30 AK prot. 1903 3:36:39.

31 RD skr. 1903:54.

Grundlig utredning av hela frågan

Utredningen gick mycket noggrant till väga. Den vidgade frågeställningen till att inte bara röra det som kallades lungshot, utan också andra akuta infektionssjukdomar, difteri, syfilis och även krupp m.fl. Det var dessa Enköpingsdoktorn Westerlund hade pekat på i *Idun*.

Yttranden inforrades från läkarna vid landets epidemisjukhus och några större sjukhus om huruvida de kände till något fall, där smitta överförts genom deltagande i nattvarden.³² Ett upp-rop infördes därefter vid två tillfällen i Svenska läkarsällskapets tidskrift *Hygiea*, där läkarna i riket anmodades att till Medicinalstyrelsen anmäla om det inom deras praktik förekommit fall då det fanns skäl att misstänka att nattvardsvinet överfört smittosam sjukdom.³³ Undersökningen gav till resultat att inget sådant fall var känt från sjukhusen eller från enskilda läkarpraktiker.

Samtliga praktiserande läkare hade för tioårsperioden 1893–1902 haft att till Medicinalstyrelsen rapportera samtliga difterifall. Utredningen gick igenom de sammanlagt 134 952 rapporterna med inriktning på vad som i dem anförts om smittspridningsvägarna. Genomgången sammanfattades med orden att det kunde ”med bestämdhet uttalas” att

ingen i Sverige nu levande läkare gjort någon iakttagelse, som gåfve skäligen anledning till antagandet, att sjukdoms-smitta skulle ha spridits genom vinets utdelande i nattvarden.³⁴

Man konstaterade därtill att tillståndet för personer med dessa smittosamma sjukdomar var sådant att ”det icke kunde medgiva kyrkobesök”.

---

32 *SvD* 23.8 1903. Utlåtandet trycktes där 16.12 1903.

33 *Hygiea*, följd II, 3 (1903), del 2, s. 292 och 416.

34 Medicinalstyrelsens utlåtande, dagtecknat 2.12 1903, publicerades i *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, 76–86. Här cit. s. 78 och 79.

Inte heller från den internationella litteraturen hade man kunnat hitta något exempel. Det anfördes att en tysk venereolog i Jena vid namn Gruner, redan på 1700-talet hade frågat sig om det förelåg ett samband mellan kommunion och syfilisdiagnos, men inte kunnat hitta något enda belägg. Det uppdagades också att ett rykte om smitta via nattvardskalken varit i svang i Nyköping 1807. Det hade emellertid visat sig att detta saknade saklig grund och hade uppkommit därigenom att stadens prästerskap av försiktighetsskäl hade hänvisat veneriskt sjuka till enskild kommunion. Därefter hade saken inte omnämnts i den medicinska litteraturen. Vad gäller lungshotens spridning menade Medicinalstyrelsen att ”på vetenskapens nuvarande ståndpunkt [...] äger man ingen rätt att anta, att tuberkelsjukdomen skulle med nattvardskalken spridas”.³⁵

Samtidigt ville styrelsen i sitt utlåtande inte förneka att *möjligheten* till smitta kunde föreligga från personer som var omedvetna om att de själva var smittade.³⁶ Men influensa spreds lättare genom hosta och nysningar, än genom nattvardskalken. Skulle försiktighetsmått vidtagas vid influensaepidemier borde de närmast gå ut på att förhindra kyrkobesök över huvud taget. Man framförde emellertid sin mening att bruket av gemensam kalk ”inte motsvarade vår tids anspråk på snygghet och renlighet”.³⁷

Medicinalstyrelsens sammanfattande utlåtande var tydligt:

att intet sjukdomsfall någonsin iakttagits, där den sjuke visats eller skäligen misstänkts hafva ådragit sig smitta genom nattvardskalken;

att flera från de viktigaste infektionssjukdomarnas eget väsen eller sätt att uppträda hämtade skäl tala mot antagandet att det nu brukliga sättet för vinets meddelande i nattvarden skulle i afsevärd mån bidra till samma sjukdomars spridning; men

---

³⁵ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 85. Cf härtill Hans Carstensen, ”Särkalkar ur medicinsk synpunkt”, *Sankt Ansgar* 3 (1952), nr 4.

³⁶ Medicinalstyrelsens kursiv.

³⁷ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 79.

att möjligheten av sjukdomssmittas öfverförande på sådant sätt icke kan förnekas.³⁸

Ärkebiskop Ekmans önskan i *Iduns* enkät hade nu tillgodosetts och medicinska auktoriteter i grunden utrett frågan om eventuell kalksmitta. Några åtgärder behövdes inte eftersom det problem som var oroshärden inte förelåg.

Ingen av de nya, mer eller mindre komplicerade konstruktionerna av annorlunda utformade kalkar som började marknadsföras och som skall diskuteras i det följande fann Medicinalstyrelsen vara tillfredsställande. Om inte den av Fries förordade intinktionen började praktiseras var ”ett särskildt kärll för hvarje nattvardsgäst” den lösning man såg. Men det kunde ”icke väntas, att de tusenden, som älska och vörda nattvarden i den af ålder brukliga formen, skola finnas beredda att omedelbart foga sig uti en ny form för nattvardens utdelning.” Man borde alltså inte tvångsvis införa ett nytt obligatorium.³⁹

Samstämmiga utlåtanden från domkapitlen

När Medicinalstyrelsens utredning sändes på remiss till domkapitlen visade det sig att deras yrkanden i det stora hela var samstämmiga, även om motiveringarna skiftade. Man fann det vara klarlagt att någon smittofara inte förelåg och att något behov att ändra sakramentets utdelningssätt därför inte fanns. Kungl. Maj:t borde därför avslå riksdagens framställan.

I Visby gick man noggrant till väga och inhämtade yttranden från kontraktsprostarna. Man ville uppenbarligen också ha vad som idag kallas en *second opinion* till Medicinalstyrelsens utredning och bad professorn i hygien vid Karolinska institutet Ernst Almquist (1852–1946) att yttra sig i frågan.⁴⁰

---

³⁸ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 85.

³⁹ *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 86.

⁴⁰ Registratur nr 197/1904, sign. B I:33, Visby DA, ViLA. Almquist refererar i brev till konsistorienotarien 10.4 1904 (biskopsämbetets ink. handl. 1904

Luleå domkapitel föreslog i sitt remissvar att – i det fall det i någon församling fanns ett av behovet påkallat allmänt krav på ändring – Kungl. Maj:t borde medge möjligheten till att fakultativt använda intinktion vid vissa i förväg kungjorda nattvardstillfällen. Framställning om saken skulle då gemensamt inges av kyrkostämman och kyrkoherden varefter beslutet fattades av biskopen. Den föreslagna proceduren var en konsekvens av församlingsstyrelsens dubbla ansvarslinje mellan präster och lekmän. Tillvägagångssättet visar också hur man har uppfattat de liturgiska frågorna som juridiskt förpliktande, där självrådighet inte var tillåten. Sättet för den enskildes kommunion sågs ytterst vara reglerat av Kungl. Maj:t.

I Skara ville domkapitlet att läkarna skulle förpliktas att till prästerskapet anmäla diagnosticerade fall av smittosamma sjukdomar. En sådan patient skulle sedan kunna hänvisas till en särskilt anordnad kommunion i hemmet, ensam eller tillsammans med sin familj. Därvid skulle den sjuke kommunicera sist. Något rubbning av nattvardsritualets ordningar kunde domkapitlet inte tänka sig.⁴¹ Det är uppenbart att det är den strängt formalistiske biskopen E.J. Keijser (1846–1905) som här fört pennan.

I Kalmar motiverade man sitt avstyrkande med att det inte var möjligt för domkapitlet att bejaka andra åtgärder, än dem som var ”förenliga med den traditionella, i instiftelseorden till nattvarden grundade kyrkliga seden”.⁴² Liknande skäl anfördes i Göteborg och i Visby, där man hänvisade till 1 Kor. 10:16f som grund för förpliktelsen till den gemensamma kalken.⁴³

Biskopen U.L. Ullman (1837–1930) i Strängnäs, landets ledande liturgiker, lade en utförlig teologisk analys till grund för sitt ställningstagande i domkapitlet, när han avstyrkte en förändring:

---

nr 362, sign. E VII:2, Visby DA, ViLA) till en ”till biskop v. Schéele lämnad uppsats om nattvarendens utdelande”, som dock ej återfunnits.

41 Protokoll 27.1 1904, § 2, sign. Al:122, Skara DA, GLA.

42 Registratur nr 31/1904, sign. B I:50, Kalmar DA, VaLA.

43 Registratur nr 46/1904, sign. B I a:89, Göteborgs DA. GLA. Registratur nr 197/1904, sign. B I:33, Visby DA, ViLA.

Vördnaden för den heliga måltidens höga värdighet och dess gudomliga instiftares majestät gör det till en oeftergivlig plikt för kyrkan och hennes respektive funktionärer (icke enbart de prästerliga) att göra allt för att sakramentets administrerande äfven i alla yttre detaljer må, så vidt ske kan, stå i motsvarighet till och i sin mån återspegla den heliga handlingens inre värde och upphöjdhet. [---] Sakramentets helgd måste också i det yttre skicket tillgodoses och alla stötestenar, jämväl av ifrågavarande art, må undanröjas.⁴⁴

Motivet till Ullmans ståndpunkt var hans grundläggande teologiska tanke om en nödvändig överensstämmelse mellan det yttre och det inre i gudstjänsten och om den manifestation av helighet, som sammanfattades i det liturgiska begreppet ”högtidlighet”.⁴⁵ Inga av de förändringar som föreslagits kunde av dessa skäl komma ifråga. I stället var det nu biskoparnas uppgift att mana sina präster till renlighet när kalken användes.

Växjö domkapitel tog i sitt av biskopen N.J.O.H. Lindström (1842–1916) författade avslagsyrkande upp Medicinalstyrelsens försiktiga formulering att ”en tänkbar möjlighet af smittofara” genom kalken inte kunde förnekas. Han konstaterade lakoniskt att faror på den nivån veterligen fanns på oräkneliga områden i samhället utan att detta därför vidtog åtgärder. Om allt sådant skulle förebyggas skulle det göra samvaro och samfärdsel mellan människor i stort sett omöjlig. Som Lindström själv redan gjorde borde biskoparna nu mana sina präster till ”all möjligt snygghet och renlighet” vid sakramentsförvaltningen.⁴⁶ Om detta sade domkapitlet i Härnösand rent ut, att olägenheterna härmed inte var svårare, än att de kunde övervinnas med prästernas goda vilja och allvarliga bemödanden.⁴⁷

---

44 Protokoll 2.3 1904, § 20, sign. A 1:175, Strängnäs DA, ULA.

45 Härtill Oloph Bexell, *Liturgins teologi hos U.L. Ullman* (Bibliotheca Theologiae Practicae 42), 1987, s. 94–95, 104–105, 111–113, 316–319 och 344–346.

46 Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I:159, Växjö DA, VaLA. Lindströms författarskap påpekas uttryckligen.

47 Registratur nr 28/1904, 13.4 1904, sign. B I:53, Härnösands DA, HLA.

Stockholms konsistorium bestod av stadens kyrkoherdar. De avstyrkte en förändring av distributionssättet eftersom renligheten inte krävde det. En ”önskvärd förändring till det bättre” hade redan ägt rum lite varstans i landet och inte minst i Stockholm. Där ”iakttages nog” – som det försiktigt uttrycktes – redan allt vad som kunde göras för att inte någon skulle behöva känna tveksamhet inför kommunionen. Det fanns alltså ingen anledning till betänkligheter ur denna synpunkt, men stadens prästerskap skulle ändå uppmanas till ”vederbörlig omsorg”.⁴⁸ Kyrkoherdarna intog alltså en tydlig försvarsposition när kritik riktades mot det som var deras ämbetsansvar. Som vi sett kan det finnas anledning att sätta ifråga om bilden från huvudstaden verkligen var så jämförelsevis ljus som de gjorde gällande

Utlåtandet från Uppsala domkapitel tilldrar sig ett särskilt intresse. Vilken uppfattning hade ärkebiskop Ekman och teologiprofessorerna där? Från hälsovårdssynpunkt fann de ingen anledning till förändringar. Vad gäller renligheten förekom dock inte sällan sådant som kunde ”inverka obehagligt på nattvardsgästerna och på den tjänsteförrättande prästen”. Man gav därför detaljanvisningar till hur kalken skulle hållas ren. Därefter gjorde man ett, för det följande viktigt uttalande av kyrkorättlig natur:

Skulle särskilda församlingar vilja anskaffa nattvardskalkar af sådan konstruktion, att genom dem renlighetens intresse på fullt tillfredsställande sätt tillgodoses, finnes därför enligt Domkapitlets mening icke i gällande lag något hinder.⁴⁹

Olika typer av hygieniskt inriktade s.k. ”reformkalkar” med varierande utförande och ibland sinnrika tekniska konstruktioner lanserades nämligen under lungots epidemin.⁵⁰ Medicinalstyrelsen

---

48 Registratur 24.2 1904, sign. A I:254, Stockholms konsistoriums protokoll, Stockholms DA, SSA.

49 Protokoll 27.1 1904, § 71, sign. A I:195, Uppsala DA, ULA.

50 S.A. Fries, ”Reformkalkar”, *SvD* 13.5 1905 presenterade i text och bild olika

hade observerat att i Danmark en kalk hade konstruerats med en lös krans med 10–15 utbytbara munstycken.⁵¹ Som ytterligare exempel kan nämnas den patenterade amerikanska kalk, där ”hvarje portion framkommer automatiskt, efter det kalken lutats, i det synliga och grundare kalkbäckenet, brädden är försedd med vaxpappersbelägg, af hvilket en remsa afrifves vid hvarje personombyte”. Uppfinnaren hade ett försäljningsombud i Sverige och i marknadsföringen sades den med gillande ha demonstrerats för kyrkomötet.⁵² Ett liknande exempel var den anordning, som skulle fästas på den gamla kalkens överdel, varvid vinet meddelades genom hjärtformiga behållare, som fälldes ut från kalkens cuppa genom att prästen vred på en för varje behållare särskild nyckel.⁵³ Uppsala domkapitel fann alltså inga formella hinder mot att sådana annorlunda kalkar användes. Om lämpligheten uttalade man sig inte.

Västerås domkapitel var mycket kortfattat i sitt beslut: med hänvisning till medicinalstyrelsens utredning avstyrkte man riksdagens framställning; någon annan lämplig distributionsform hade man inte funnit.⁵⁴ Det korta remissvaret från Linköpings domkapitel avvek från de övriga. I sitt avslagsyrkande pekade det på att Medicinalstyrelsen var tydlig i sin utredning, men anförde därutöver endast att en ändring av utdelningssättet skulle medföra ”mycket stora praktiska svårigheter”.⁵⁵ Var det måhända med tanke på reformkalkarna?

I en del domkapitel förekom reservationer eller särskilda yttran-

---

varianter.

51 Anton Holmberg, ”Smittofaran vid nattvarden”, *Hygiea*, följd II, 4 (1903), del 1, s. 74. Holmberg (1843–1928) var Medicinalstyrelsens och utredningens sekreterare.

52 *SKT* 4 (1908), s. 437.

53 Anordningen var konstruerad av kyrkoherden Johan Vallin (1847–1920) i Tullstorp, Lunds stift, tidigare pastor i Hovförsamlingen. Denne hade låtit tillverka en prototyp. Vallin t. E.J. Keijser med utförlig beskrivning och ritning 19.11 1904, sign. G130 g:11, UUB.

54 Protokoll 2.2 1904, §87, sign. AI:112, Västerås DA, ULA.

55 Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I a:148, Linköpings DA, VaLA.

den. I Karlstad menade domprosten Gustaf Jakobsson (1840–1921) att individuella små särkalkar, mera skulle stå i överensstämmelse med hur det gick till vid nattvardens instiftelse. Hygieniska skäl gjorde att någon form av eget kärl eller glas förordades av de kristendomskritiska fysiklektorerna i Göteborg och Växjö; den förre ville låta varje församling avgöra förfarandet, den senare att Kungl. Maj:t skulle föranstalta om att gemensam kalk inte längre skulle tillåtas.⁵⁶ I Visby anförde en av lektorerna att särkalkar visserligen vore att föredra, men eftersom man kunde förvänta kompakt motstånd från prästerskapets sida var tiden ännu inte mogen för en sådan förändring.⁵⁷ I Strängnäs och Kalmar ville några domkapitelsledamöter tillåta intinktion i enlighet med Fries förslag.⁵⁸ I Lund underströk dogmatikprofessorn och domprosten Pehr Eklund (1846–1911) kravet på renlighet och ville framföra att Kungl. Maj:ts borde utfärda ett cirkulär härom.⁵⁹

Ärendet kom aldrig att överlämnas till kyrkomötet. Kyrkans mening framfördes genom domkapitlen. Dessa markerade till Kungl. Maj:t sitt ansvar och sin uppgift i sammanhanget.

1904 års nattvardscirkulär – vad medgav och påbjöd det?

1904 utfärdades slutligen det kungliga cirkulär, som fastslog att gällande bestämmelser inte hindrade att ”annorlunda beskaffad kalk än den nu vanligen brukliga” användes och som anmodade

---

56 Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I a:48, Karlstads DA, VA, ACV. Protokoll 20.1 1904, § 47, bilaga, sign. A I a:128, Göteborgs DA, GLA. Protokoll 27.1 1904, § 3, sign. A I:159, Växjö DA, VaLA. Säryrkande i Göteborg av Paul Laurin (1863–1935) och i Växjö av den reformivrige kyrkokritikern Henrik Petrini (1863–1957); dennes yttrande publicerades i *DN* 7.4 1904 under rubriken ”Vinet i nattvarden och smittofaran”.

57 Protokoll 25.5 1904, § 2, bilaga, sign. A I aa:47, Visby DA, ViLA. Yttrade av lektorn i historia Hjalmar Jansson (1863–1928).

58 Protokoll 2.3 1904, § 20, sign. A 1:175, Strängnäs DA, ULA. Protokoll 10.2 1904, § 2, sign. A I:58, Kalmar DA, VaLA.

59 Registratur nr 75/1904, 27.1 1904, sign. B I:157, Lunds DA, LLA.

domkapitlen att dels hos prästerskapet inskräpa vikten av noggrann renlighet vid användandet av nattvardskalken och dels ”meddela de närmare bestämmelser som i sådant syfte anses erforderliga”.⁶⁰ Vi kan alltså konstatera att det cirkulär som skulle reglera frågan nära ansluter till vad Uppsala domkapitel framfört. Ärkebiskopens och den teologiska sakkunskapens mening vägde tungt.

Som framgår var det inte något tal om särkalkar. Utifrån cirkulärets förarbeten och lydelse är det knappast heller möjligt att hävda att detta skulle innebära ett medgivande till att sådana fick användas. När Carl Henrik Martling i *Svensk liturgihistoria* (1992) uppger att det förhöll sig så, har han tolkat in en senare tids praxis i cirkulärets tal om den annorlunda beskaffade kalken.⁶¹

Vid läsningen av detta måste vi lägga märke till numerus. Det 1904 använda uttrycket en ”annorlunda beskaffad kalk” kan rimligen inte avse ett större eller mindre antal små, hemifrån medförda eller kyrkan tillhöriga särkalkar, i vilka det konsekurerade vinet successivt skulle hällas över. Därtill var ju dessa inte annorlunda beskaffade än de gängse, utan endast mindre till formatet. Det är uppenbart att cirkuläret istället avsåg de ovan nämnda, men idag bortglömda, tekniska konstruktioner av hygieniska reformkalkar, som samtidigt lanserades.⁶² Såvitt känt kom dessa dock aldrig i bruk i vårt land.

Med början på 1920-talet kom dock en del församlingar i Svenska kyrkan att anskaffa särkalkar. Omständigheterna kring detta, liksom när och varför dessa med tiden upphörde att användas ligger utanför uppgiften för denna uppsats. Men sedan de märkliga reformkalkarna förpassats till glömskan kan man förmoda att särkalkar var det enda kända alternativet till det som beskrevs som ”den nu vanligen brukliga” kalken. En senare tids kyrkliga beslutfattare tycks därmed, utan vidare tanke, ha förutsatt att 1904 års cirkulär lämnat fältet fritt och inte skulle ha sett några formella hinder mot att sådana användes. Men, som vi visat, var cirkulär-

---

60 KC 31.12 1904.

61 Martling 1992, s. 244.

62 Att detta var cirkulärets mening uppfattades som självklart av S.A. Fries, ”En reformkalk”, *SzD* 3.10 1908.

rets avsikt endast att medge reformkalkar. Det var först genom en fotnot i 1942 års kyrkohandbok som användandet av individuella särkalkar blev formellt tillåtet i Svenska kyrkan. När intinktionsbruket senare blev vanligt skulle dessa förlora sin mening.

Sedan tanken med 1904 års nattvardscirkulär klarlagts har vi kommit till det andra, mera lugubra området för denna uppsats, en följdverkan av det som hittills skildrats. Lungsotssmittan står inte längre i förgrunden. Nu är det om den ifrågasatta renligheten och de åtgärder man därvid ville se, som det skall handla. Vad hade domkapitlen att säga om kritiken?

Kravet på noggrann renlighet inskräps

För att implementera det kungliga cirkuläret publicerades detta under 1905 i alla domkapitlens ämbetskrivelser tillsammans med stiftsindividuella föreskrifter för hur det skulle tillämpas. Det var bara i Göteborg som det trycktes helt utan kommentarer.⁶³ Sju av domkapitlen formulerade sig på likadant sätt, när de eftertryckligt krävde att ”noggrann renlighet städse iakttages” vid användandet av nattvardskalken. Några lät det stanna vid detta allmänna påpekande.⁶⁴

Men på de flesta håll gav man därefter mer eller mindre detaljerade anvisningar rörande vinet. I Linköping och Skara ”föreskrev” man uttryckligen att prästen med ett ”handkläde” skulle torka kalken efter varje kommunikant, i Lund, Kalmar och Härnösand skulle denna vridas ett stycke före varje ny kommunion.⁶⁵ Domkapitlet i Kalmar hade i sitt remissvar påpekat att detta förfaringssätt var ”temligen allmänt gängse” i dess stift.⁶⁶

---

63 Göteborgs domkapitels cirkulär nr 610, 1905.

64 Växjö domkapitels cirkulär 1905, nr 2. Karlstads domkapitels ämbetsbref 1905, nr 3.

65 Linköpings domkapitels Ämbetsbref 1905 nr 1. [Skara domkapitels] Cirkulärbref nr 986. Lunds domkapitels cirkulär 8.2 1905. Kalmar domkapitels Ämbets-Bref 1905 nr 1. Härnösands domkapitels cirkulär nr 385, 1905.

66 Registratur nr 31/1904, sign. BI:50, Kalmar DA, VaLA.

I Härnösand var man mycket utförlig i åtta punkter och sade bland annat ifrån om att i de fall då prästen upptäckte att ”under utdelningen något orent tillkommer och blandas i vinet” skulle distributionen avbrytas, kalken tömmas, sköljas och fyllas med nytt vin. Prästerna skulle också undervisa församlingen och särskilt konfirmanderna om vad en kommunicant hade att iaktta i fråga om renlighet. Närliggande föreskrifter om förfarandet med kalken och dess sköljningar i vatten liksom om distributionens avbrytande gavs också av domkapitlet i Uppsala.⁶⁷ I Västerås föreskrevs att kalken vid rengöring före nattvardsgång och sjukkommunion några minuter skulle vara nedsänkt i kokhett vatten.⁶⁸ Också i Luleå gavs föreskrifter om att kalken skulle tömmas och diskas mellan varje duklag.⁶⁹

Det var bara i Visby som man kort sade att den som ville använda annorlunda beskaffad kalk skulle göra anmälan härom till domkapitlet.⁷⁰ Redan i domkapitlets remissvar på utredningen hade biskopen K.H. Gezelius von Schéele (1838–1920) i likhet med biskop Lindström i Växjö påpekat att han vid sina visitationer brukade understryka kraven på renlighet.⁷¹

I Strängnäs skickade biskop Ullman i anslutning till cirkuläret ut en särskild skrivelse, ett slags herdabrev till prästerna, där han med samma motiveringar som i domkapitlet, gav detaljerade anvisningar. Distributionen av Kristi blod fick inte ske på ett sätt som föreföll konstigt, konstruerat eller inbjöd till profana eller vanvördiga associationer. Det finns här alltså ett tydligt avståndstagande från både reformkalkar och särkalkar. Duklagens storlek skulle helst begränsas till 10–12 personer och kalken varje gång fyllas med endast så mycket vin som beräknades gå åt för varje

---

67 *Uppsala domkapitels cirkulär* 1905, nr 2.

68 *Västerås domkapitels cirkulär* nr 626, 1905.

69 *Luleå domkapitels cirkulär* 1905, nr 10.

70 *Visby domkapitels cirkulär* 1905, nr 2, med påpekade om att det redan tidigare (cirkuläret 1904, nr 5) till prästerskapet vidarebefordrat en maning rörande smittofaran från lokalkommittén av Svenska Nationalföreningens mot tuberkulos.

71 Registratur nr 197/1904, sign. B I:33, Visby DA, ViLA.

duklag, den skulle vridas och avtorkas efter varje kommunion och det vin som efter varje duklag eventuellt blivit över skulle tömmas i det Ullman kallade en altarskål. Kalken skulle därefter före nästa duklag ”i stilla värdighet och jämvikt” sköljas i rent vatten och torkas med en ren linneduk.⁷²

Domkapitlens cirkulär visade hur de alla menade sig ha anledning att markera att bristande snygghet var ett ovärdigt sätt att fira nattvard. Men inte något av dem aktualiserade särkalkar. Det kungliga cirkulärets genomförande på församlingsnivå kom alltså i alla stift att, ibland utförligt, inskräpa kraven på noggrann renlighet och vad den allmänna hygienien fordrade. Det blev således här en detaljreglering på det liturgiska området vid sidan av kyrkohandbokens text. Först genom den ovan nämnda fotnoten i 1942 års kyrkohandbok skulle hanterandet av kalken regleras där. Domkapitlet tog således det som samhällskrisen aktualiserat på stort allvar. Bruket att rengöra kalken mellan varje duklag kom att traderas mellan prästgenerationerna och iakttogs på många håll långt fram i tiden.

Lungstotsepidemin och nattvardsdistributionen – en sammanfattning

En genomgång av det händelseförlopp som inleddes med insändaren i *Idun* 1901 har klarlagt att påståendet om lungstotssmitta genom nattvardskalken kunde tillbakavisas. Det som framfördes var visserligen präglat av skribentens berättigade oro, men har visat sig inte kunna bekräftas av den medicinska vetenskapen eller läkarkårens beprövade erfarenhet. De av tidningen tillfrågade läkarna påtalade emellertid den bristande snyggheten vid vinets distribution, medan prästerna ifrågasatte om bruket av särkalkar var förenligt med Jesu instiftelse av nattvarden.

När insändarförslaget därefter togs upp i en riksdagsmotion med krav på renlighet och med förslag om intinktion fick detta till

---

⁷² *Strängnäs domkapitels cirkulär* 1905, nr 2. Ullmans utförliga brev till prästerskapet tycktes i dess helhet och tillsammans med det kungliga cirkuläret även i *SKT* 1 (1905), s. 95–96.

följd att hela frågan grundligt utreddes. Någon smittofara genom kalkkommunionen kunde Medicinalstyrelsen inte påvisa. Enligt den gamla regeln att aldrig säga aldrig ville den dock peka på att en hypotetisk sådan möjlighet kunde föreligga. När utredningen remitterades till domkapitlen blev det inte från dem tal om några behövliga åtgärder relaterade till lungotsmittan och de tog inte heller initiativ till förändringar av kalken. Insändarskribentens fråga var därmed besvarad och *Iduns* aktivism visade sig vara obefogad. Vi har samtidigt kunnat konstatera att det genom 1986 års kyrkohandbok formellt medgivna och idag mycket vanliga intinktionsbruket varit på tal i Svenska kyrkan och haft sina förespråkare redan under 1900-talets första decennium.

Sett endast utifrån lungotsepidemins sammanhang kan man mena att alla dessa så gott som samstämmiga uttalanden och utredningens medicinska konklusioner skulle ha mynnat ut i att ärendet inte föranledde någon Kungl. Maj:ts åtgärd. Så blev det inte.

Kritik mot slarv och osnygghet

1904 års cirkulär gjorde två uttalanden. Det påpekade först, i enlighet med vad Uppsala domkapitel framfört, att det inte förelåg några formella hinder mot en ”annorlunda beskaffad” kalk. Därefter uppdrog det åt domkapitlen att hos stiftsprästerskapen inskräpa vikten av noggrann renlighet och utfärda lokala bestämmelser om detta. Även om det var en pågående epidemi med den oro denna föranledde *förelåg alltså inte någon risk för sjukdomsmitta* när kommunikanten drack ur den gemensamma kalken. Samtidigt kom *den allmänna bristen på snygghet och renlighet vid distributionen* att kritiseras. Denna fråga handlade alltså närmast om prästernas försumlighet vid sakramentsförvaltningen – även om vi naturligtvis härvid inte kan dra (långt ifrån) alla över en kam. Men i det stora hela efterlystes en ökad medvetenhet, uppstramning och en förändring i handhavandet av det konsekrerade vinet. Härnösands domkapitel påpekade rent ut, att olägenheterna med renligheten

inte var svårare, än att de kunde övervinnas med prästerskapets goda vilja och allvarliga bemödanden.⁷³

För att förstå nattvardslivet vid denna tid skall vi till sist erinra om vad domkyrkosysslomannen i Uppsala Mats Åmark (1882–1973) skrev i sin lilla skrift *Våra kyrkors helgd och vård* (1922):

Det har dock funnits en tid - här och där finnas nog spår därav än - då det nästan betraktades som bevis på fromhet att kyrka och altare fått vara så profana och ovärdade som möjligt. Då det i bänkarna låg fullt med tobaks- och snusbussar och psalmboksblad; då altaret, täckt med svart vaxduk, vid nattvardsgång stod fullsatt med vinbuteljer, kanske på klumpiga träbrickor; då prästen gick för altaret i ljus eller spräcklig överrock, under det att en grönaktig, smal prästkappa som en svans nedhängde längs ryggen och under vågen uppvirvlade en sky av damm.⁷⁴

I denna tidsbild togs inte nattvardsdistributionen upp explicit. Den beskrev en tydligen allmänt förekommande långtgående brist på snygghet i kyrkorummet och vid gudstjänsten. Detta har bäring också på kalkkommunionen. Det var uppenbarligen inte utan anledning, som i stort sett alla, som yttrade sig i det sammanhang vi följt, här efterlyste en förändring. Ansvaret var prästernas och i detta avseende hade de brustit. Också detta kan kallas en pastoral kris. Domkapitlen fick Kungl. Maj:ts åläggande att tillse att det blev en bättring. De detaljerade anmaningarna om att vid distributionen använda *purificatorium*, omtalat som "handkläde", och om att ordentligt torka av och sedan vrida kalken något mellan varje kommunion tyder på att detta, idag självklara förfarande, i varje fall inte iaktogs överallt.⁷⁵ Här ville domkapitlen över lag ha

---

73 Registratur nr 28/1904, 13.4 1904, sign. B I:53, Härnösands DA, HLA.

74 Mats Åmark, *Våra kyrkors helgd och vård*, (Små instruktionsböcker 2), 1922, s. 26–27.

75 Förekomsten av purificatorier och andra linneparamenta är inte möjlig att klarlägga. Sådant räknas som förbrukningsartiklar och har inte antecknats i

en förbättring och utfärdade vart och ett för sig mer eller mindre utförliga och bestämda föreskrifter.

Slutord

Någon förmodad smittspridning genom nattvardskalken hade alltså inte påvisats. Vår undersökning om den saken ledde vidare till frågan om det övergripande hanterandet av kalken. Framställningen har därigenom behandlat något som inte omnämns i liturgiska agendor eller historiskt orienterade handböcker och som inte kom på pränt förrän det kritiserades. Det vi har lyft fram och där man ville få till en förändring är föga uppbyggligt, men var en del av hur vanligt folks möte med kyrkan faktiskt kunde gestalta sig. Det var fråga om ett centrum i gudstjänsten och kan därför för ett vidare sammanhang inte vara likgiltigt. Det som skildrats är en detalj i ett bredare pastoralhistoriskt sammanhang. Här förelåg en utgångspunkt för de krav och förväntningar på en nödvändig förnyelse av Svenska kyrkans gudstjänst- och församlingsliv, som började i det utgående 1800-talet och som tog fart under 1900-talets första decennier.

Summary

The Tuberculosis Epidemic in 1901–1905 and the Eucharistic Tradition of the Church of Sweden

Oloph Bexell, Professor emeritus in Church history, Uppsala university
oloph.bexell@teol.uu.se

This study analyses the tuberculosis epidemic in Sweden around 1900. The epidemic situation was much debated in society as a whole, and there exists a particularly interesting discourse in relation to the administration of the sacrament during communion. The use of a common chalice was by some seen as problematic from

---

kyrkornas inventarieförteckningar.

matters relating to possible contagion of tuberculosis between communicants in the eucharist. Different solutions were presented to the perceived problem, some proposing new innovations (separate small chalices or constructions intended to dispense portions of the wine through wax seals) others stressing the general importance of hygiene in relation to traditional use. Throughout the period it remained under debate whether or not the fear of contagion amounted to a real risk or more of a hypothetical question, resulting in a rare interconnection between theological, liturgical and medical arguments relating to compromises between safety, orderliness and dignity of the rite. The study concludes that medical expertise asserted that the risk of tuberculosis bacteria spreading through communion was negligible, but that precautions could still be taken in the continued established liturgical practice.

Otryckta källor

Arkivcentrum Värmland (ACV)

Värmlandsarkiv (VA)

Karlstads domkapitels arkiv

A I a:48 Domkapitlets protokoll 1904

Riksarkivet, Göteborgs landsarkiv (GLA)

Göteborgs domkapitels arkiv

A I a:128 Domkapitlets protokoll 1904

B I a: 89 Registratur 1904

Skara domkapitels arkiv

AI:22 Domkapitlets protokoll 1904.

Riksarkivet, Härnösands landsarkiv (HLA)

Härnösands domkapitels arkiv

B I:53 Registratur 1904

Riksarkivet, Lunds landsarkiv

Lunds domkapitels arkiv

B I:57 Registratur 1904

Riksarkivet, Uppsala landsarkiv (ULA)

Strängnäs domkapitels arkiv

A I:175 Domkapitlets protokoll 1904.

Uppsala domkapitels arkiv

A I:195 Domkapitlets protokoll 1904

Västerås domkapitels arkiv

AI:112 Domkapitlets protokoll 1904

Riksarkivet, Vadstena landsarkiv (VaLA)

Kalmar domkapitels arkiv

A I:58 Domkapitlets protokoll 1904

B I:50 Registratur 1904

Linköpings domkapitels arkiv

A I a:48 Domkapitlets protokoll 194

Växjö domkapitels arkiv

AI:159 Domkapitlets protokoll 1904, 1905

Riksarkivet, Visby landsarkiv (ViLA)

Visby domkapitels arkiv

A I aa:47 Domkapitlets protokoll 1904

B I:33 Registratur 1904

E VII:2 Biskopsämbetets inkommande handlingar 1904

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stockholms konsistoriums arkiv

A I:254 Konsistoriets protokoll 1904

Uppsala universitetsbibliotek

G 130 g: 11 Brev t. E.J. Keijser

Tryckta källor och litteratur

Andér, Lars & Puranen Britt-Inger, 1994, "Konung Oscar II:s jubileumsfond och tuberkuloskampen", *Nordisk medicinhistorisk årsbok Supplementum XIV*.

Andra kammarens protokoll 1903.

Bexell, Oloph, 1987, *Liturgins teologi hos U.L. Ullman* diss. Uppsala universitet (Bibliotheca Theologiae Practicae 42), Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Blomquist, Helle & Ingesman, Per, 1993, "Tro, viden og politik: Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. Århundrede", *Historie*. Udg af Jysk Selskab for Historie (Jyske Samlinger Ny række 19). Århus.

Carlsson, Sten, 1959, "Hallänningar i Sveriges riksdag", *Hallands historia*. 2. *Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad: Hallands läns landsting.

Carstensen, Hans, 1952, "Särkalkar ur medicinsk synpunkt", *Sankt Ansgar* 3, nr 4. *Cirkulärbref* [från Skara domkapitel] 1905.

Fæhn, Helge, 1994, *Gudstjenestelivet i den norske kirke fra reformasjonstiden til våre dagar*. Oslo: Universitetsforlaget.

Fries, Samuel A., "Domkapitlet och vinutdelningen i nattvarden", *SvD* 9.6 1904.

Fries, Samuel A., "K M:t och vinutdelningen i nattvarden", *SvD* 18.1 1905.

Fries, Samuel A., "Reformkalkar", *SvD* 13.5 1905.

Fries, Samuel A., "Vinets utdelning i nattvarden", *SvD* 29.1 1904 och 1.2 1904.

Fries, Samuel A., "Ännu en gång vinet i nattvarden", *SvD* 10.2 1904.

- Första kammarens protokoll 1903.
 Göteborgs domkapitels cirkulär 1905.
 Hellerström, Albert Oscar Torvald, 1932, *Liturgik*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
 Hernösands domkapitels cirkulär 1905.
 Holmberg, Anton, 1903, ”Smittofaran vid nattvarden”, *Hygiea*, följd II, 4, del 1. Stockholm: Nordiska bokhandeln.
Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet 14 (1901).
 Kalmar domkapitels Ämbets-bref 1905.
 Karlstads domkapitels ämbetsbref 1905.
 Klek, Konrad, 1996, *Erlebnis Gottesdienst. Die liturgischen Reformbestrebungen um die Jahrhundertwende unter Führung von Friedrich Spitta und Julius Smend.* (Veröffentlichungen zur Liturgik, Hymnologie und theologischen Kirchenmusikforschung 32). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
 Kungligt cirkulär 31.12 1904.
 Kunglig kungörelse 11.3 1904.
 Lempiäinen, Pentti, 1989, ”Kädestä suuhun. Ehtoollistaapahtuman tarkastelua”, *Teologisk tidskrift/Teologinen aikakauskirja* 94.
Lexikon für Theologie und Kirche, 1996, band 5. Freiburg im Breisgau: Herder.
 Linköpings domkapitels ämbetsbref 1905.
 Luleå domkapitels cirkulär 1905.
 Lunds domkapitels cirkulär 1905.
 Martling, Carl Henrik, 1992, *Svensk liturgihistoria*. Stockholm: Verbum.
 Puranen, Britt-Inger, 1984, *Tuberkulos: En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*, diss. Umeå Universitet (Umeå Studies in Economic History 7).
 Rodhe, Edvard, 1923, *Svenskt gudstjänstliv. Historisk undersökning av Den svenska kyrkohandboken*. Stockholm. Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
 Strängnäs domkapitels cirkulär 1905.
 Uppsala domkapitels cirkulär 1905.
Valurinn. Frettablad, Stjörnmålablad, Bökmentablad 2, (1907).
 Widstrand, A. (red.) 1932–1939, *Sveriges läkarehistoria*. Fjärde följden, 2–5. Stockholm: Norstedts.
 Visby domkapitels cirkulär 1904, 1905.
 Wisløff, Carl F., 1971, *Norsk kirkehistorie* 3. Oslo: Lutherstiftelsen.
 Västerås domkapitels cirkulär 1905.
 Växjö domkapitels cirkulär 1905.
 Åmark, Mats, 1922, *Våra kyrkors helgd och vård*, (Små instruktionsböcker 2), Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.

Förkortningar

ACV	Arkivcentrum Värmland
AK	riksdagens andra kammare
DA	domkapitels arkiv
DN	Dagens Nyheter
GLA	Göteborgs landsarkiv
HLA	Härnösands landsarkiv
FK	riksdagens första kammare
Idun	Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet
ink. handl.	inkommande handlingar
KC	kungligt cirkulär
KK	kunglig kungörelse
LLA	Lunds landsarkiv
mot.	motion
NET	Ny Ecklesiastik-tidning
RD skr.	riksdagens skrivelse
sign.	arkivsignum
SKT	Svensk kyrkotidning
SSA	Stockholms stadsarkiv
SvD	Svenska Dagbladet
ULA	Uppsala landsarkiv
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VA	Värmlandsarkiv
VaLA	Vadstena landsarkiv
ViLA	Visby landsarkiv

Orthodoxy and the COVID-19 Crisis: Ritualized Security and Performative Social Action

---

TORNIKE METREVELI OCH TYMOFII BRIK

Research Problem

Have Orthodox Christian churches engaged in creation of novel religious practices during the coronavirus pandemic? How do those practices emerge, and how do laypeople respond to them? This article¹ addresses these questions by reflecting on the major project findings based on examination of Orthodox churches of Russia, Ukraine and Georgia. The findings build on a theoretical framework that includes several perspectives and combines macro- and micro-sociological theories of religion. The article follows the recent attempts of Nancy Ammerman and Jörg Stolz, who provided unified theoretical models of religion combining a practice approach as well as micro- (personal rituals and meanings) and macro- (structural opportunities) perspectives.²

Historical context

Understanding the historical role of Orthodox Christianity in the countries dominated by this religion is vital for systematic analysis of the context of religious regulations during the coronavirus pandemic. This discussion is also crucial for understanding the motivation and opportunities of local Orthodox churches in responding to government policies of social distancing.

---

¹ This article is a summary of findings from the two-year project supported by the University of St. Gallen led by Dr. Tornike Metreveli. More nuanced account of the project data, methods of data gathering, methodological approaches in 11 case studies will be available in the forthcoming manuscript and funder's website <https://gce.unisg.ch/en>.

² Ammerman, 2020; Stolz, 2009 and 2020.

The prevalent thesis of the literature is that Orthodox churches are historically intertwined with their corresponding nation states and thus have a strong sense of agency when it comes to the idea of national and state security. This thesis is credible but comes with a number of sociological caveats and situational political nuances and can hardly be generalized. As our research in Serbia and Georgia showed, the Orthodox churches were important participants in the discourse that legitimized the political elite legitimation in the aftermath of the collapse of the Soviet Union and Yugoslavia, but whether and how they influenced public policies depended as much on governments and their clientelist practices towards religious organizations, as on organizational interests of churches accommodating themselves in the political system.³ On the other hand, Ukraine – which unlike Georgia or Serbia has had a uniquely pluralist religious field and legal framework – had two rivalling Orthodox churches, of Russian and Ukrainian origin respectively, which built different strategies to communicate with the state and negotiate policy preferences.⁴

The very nature of Orthodox doctrine (e.g. desirability of sympathy and harmony with the state) and its historical development as national churches creates a context as the Orthodox church acts as a state within the state. The church experiences legitimacy in following its own ways when considering “national development” and national security issues. Nevertheless, national Orthodox churches vary operationally when negotiating with respective governments in reaction to the covid-19 pandemic. In Georgia, the Orthodox church resisted social distancing policies, while in Ukraine, some Orthodox churches resisted the curfew (Ukrainian Orthodox Church - Moscow Patriarchate), while the new Orthodox church of Ukraine (which received autocephaly in 2019) welcomed and strongly promoted social distancing. How can we explain this variation?

---

³ Metreveli, 2016a and 2016b.

⁴ Brik and Casanova 2021; Metreveli 2019, Shestopalets 2019.

Methods

Our research employed content analysis of official statements of churches, media interviews, semi-structured interviews with clergy, and examination of legal documents to provide empirical evidence of how Orthodox churches justified their stance towards social distancing and new religious practices. After analyzing the macro-sociological context and narratives, we proceed with studying the Orthodox religion as a set of practices. Building on Nancy Ammerman's proposal to draw on social practice theories, we consider, in turn, embodiment, materiality, emotional expression, aesthetics, moral judgment, narratives, and spirituality of the Orthodox churches during the pandemic.⁵ One may add another layer to this theoretical framework – a theory of ritualized behavior. While the first layers of the unified theory explain the clergy's motivation to insist on new narratives and practices, we also find it essential to discuss how and why these novelties were put in motion despite intense criticism of the state, media, scholars, and activists. The new narratives and practices thrived in the environment of inferred threats that flourished during the pandemic.

Ritualized behavior is crucial for detecting and reacting to inferred threats.⁶ In the case of Orthodox churches under the pandemic, this implies that religious groups narrow the attention of laypeople first to discourses (e.g. the importance of praying, participation in religious service) and practices (e.g. kissing of icons, kissing of priests' hands and crosses, communion from the shared spoon) in order to respond to the perceived threat of the covid-19 virus. Because of this ability to quickly adapt and create new ritualized behavior, Orthodox churches were very efficient in persuading lower rank priests and their congregations to maintain the celebration of Mass. At the same time, lay people felt that religious rituals were vital for coping with the crisis. Thus, we propose a

---

⁵ Ammerman, 2000.

⁶ Boyer and Liénard 2006.

chain of arguments starting with the macro-level (history, supply, institutions), moving to the micro-level of lived religion as social practice (stories, actions, emotions, objects), and concluding with insights from behavioral science (religious practices as a form of ritualized behavior).

Results

Why would some religious organizations (Georgian Orthodox Church and Ukrainian Orthodox Church of Moscow Patriarchate) largely ignore massive public health threats and challenge governments and international health organizations during the corona crisis? We examined the history and context of religious doctrines, the history of the church-state relationship, and various features relating to different types of financial, economic and political resources available to churches to adapt to the reality of the pandemic. We thus delved deeper into the narratives of justification, that is: what churches say to themselves, to the state, and to citizens in order to explain their motivation and actions during the pandemic. These narratives can partially rely on their historical and moral role in shaping people's lives. They can partially include a novel repertoire of arguments and viewpoints explicitly tailored for unprecedented pandemic times. After this, we focused on actual practices (e.g. special prayers dedicated to the pandemic, new rituals, adaptation to new social distancing rules). Finally, we examined the responses from the states, in order to explore whether governments tolerate new narratives and practices, accept them, or alienate themselves from the church.

Ammerman suggested that lived religion can be considered a social practice of embodiment, materiality, emotional expressions, aesthetic symbols, moral judgments, miracles, and spiritual experiences.⁷ Our data of official statements (narratives) and in-depth interviews with priests indicate that Orthodox churches indeed

---

⁷ Ammerman, 2020.

employed all these layers of social practices to develop new rituals related to the pandemic. First of all, churches emphasize that religious commitment during the pandemic can improve physical health (embodiment). They also stressed the importance of the communion from the same spoon and the attendance of holy places to protect health (materiality). Moreover, specific emotional expressions and aesthetic symbols related to the power of the church were employed to justify “closed doors Masses” (clandestine celebrations of Mass) despite decrees of social distancing. In Ukraine, for example, some churches had access to national state media to broadcast their Mass celebrations. They also had meetings with government agents and the police, and they provided charity to people. These actions emphasized their power and authority, and either tie in with responsibilities of the state or even compete with secular institutions. Considering moral judgments, we can demonstrate that Orthodox churches insisted that the state is obliged to allow the celebration of the Mass and that it ought to be attended in order to help people during the crisis, ensuring collective security. Finally, Orthodox clergy often reminded the general public about miracles and spiritual experiences of communion as pivotal aspects of saving souls and bodies during the pandemic.

While the theory of social practices has demonstrated that the recent activities of Orthodox churches have become a part of their lived religion, we also believe that there is yet another crucial theoretical step to take in order to explain the sustainability of these practices. We argue that new narratives, practices, and communication with governments and congregations, as emanating from the Orthodox Christian churches, can be theorized as the emergence of a new ritualized behavior that emphasizes the value of personal and national security. How can one however understand why some ritualized religious behaviors are more successful than others? It seems to depend on a combination of factors such as coercion, commitment, habit, or belief.⁸ Religious rituals are not

---

8 Liénard and Boyer 2006, p. 815.

performed just because “this is the rule” but also because of the general features and elements of action representation.⁹

When it comes to our findings on Orthodox churches, collective action takes the form which we call ritualized security. Ritualized security centers around the theme of potential danger. Danger operates here in the form of narrative practice. As the arguments go, faith, Christianity, nationhood are in danger once parishioners do not “attest their loyalty to God” in turbulent times, a loyalty that is purported to manifest itself in the attendance of religious service, in taking communion from the same spoon, and in observing the Mass. Therefore, parishioners must develop a well-coordinated social action against this perceived danger by performing adherence to the necessary public health security regulations. Religious meanings must accompany such civil actions. For example, a priest could obey the social distancing law (stipulating a rule of gathering no more than ten people in a church) but at the same time making sure that people pray and kiss the icon – because otherwise, they will not be protected from the virus. In other words, legal requirements become deeply embedded in religious practice.

Research based on the neurocognitive model of individual ritualized behavior shows that what Pierre Liénard and Pascal Boyer has called the “hazard-precautious system” acts as a trigger for collective rituals and differs from fear-systems on the level of neural correlates.¹⁰ We argue that ritualized security acquires meaning by connecting the fear narratives to the spiritual dimension of religious practices inside the religious space. It is thus an explanatory narrative frame that operates as an everyday collective practice through which participants may appeal to sacred words, embrace sacred objects, take communion from the shared spoon, and yet at the same time wear the mask inside the church and maintain distance between parishioners.

In the context of our study, we observe that Georgian and

---

9 Liénard and Boyer, 2006, p. 817; Barrett and Lawson, 2001.

10 Liénard and Boyer, 2006, p. 820.

Ukrainian priests addressed the Covid-19 as a potential threat (not as a consolidated manifest danger), and as a sign of “Godly punishment for human sins.” According to this narrative, faith protects against the potential risk of the pandemic. Therefore, faithful people should attend masses and perform religious rituals with particular care and focus since these are crucial for their survival. Moreover, the state should allow religious worship since this is the best way to ensure the safety of a faithful people. New rituals such as a prayer of protection against the covid-19 or kissing the icons in the formal compliance with some of the state regulations (sanitizing) were meant to ensure the sense of security among congregations.

The strategy of addressing the pandemic as merely a potential threat and proposing innovative rituals of dealing with this threat (e.g., new prayers or rituals) were likely to be very efficient in line with the theory of ritualized behavior.¹¹ We do not claim that priests followed the logic of this theory intentionally. However, we note that their natural response to the pandemic was very effective in maintaining the attention and engagement of their congregations also because of the nature of neurocognitive systems, which respond to inferred threats by focusing on low-level precautionous behavior.

Our findings suggest that the Orthodox churches offered a response (distinctive to these religious traditions) to the covid-19 crisis by ritualizing security. We outline several factors and trajectories of interactions under which the Orthodox churches reacted to the pandemic: (1) the context of power relations in relation to the nation states (church monopoly or religious pluralism) → (2) specific narratives that church attendance ensures safety for individuals and for the nation as a whole → (3) sealing such narratives with a set of practices and rituals → (4) coordination of these narratives and practices in liaison with state (either dividing the tasks of social distancing enforcement or delegating matters to the

---

¹¹ Boyer and Liénard 2006.

state) → (5) performative nature of social distancing → (6) public reaction (support by the loyal congregation).

If one “zooms in” on the meaning of the necessity of sticking to the performance of rituals, ritualized security unfolds as an intriguing practice of clientelism. The government performed the role of a law enforcer. So did the church. Icons were wiped clean after the faithful had kissed them, sermons were broadcasted through loudspeakers outside the church buildings (in order to meet requirements of smaller gatherings inside). However, most notably for the public health officials, the church denounced the stay-at-home rule and kept intact the practice of communion from the same spoon. On paper, all churches achieved social distancing to ensure that worship is legitimate in the eyes of the public. The public reacted accordingly, with only loyal and faithful groups endorsing new practices.

Whether the concept of ritualized security provides a useful theoretical framework for analyzing ritualized behavior as a mechanism by which religion participates in political life needs to be tested across a broader comparative-historical context. Our project seeks to test the external validity of the thesis of ritualized security with forthcoming data from Bulgaria, Cyprus, Greece, Romania, Russia, Montenegro, Finland and Sweden. However, in the contexts where religion takes organized form, we argue that ritualized security reveals a novel form of communication of meaning in the context of broader macro-cultural repertoires.

Summary

Tornike Metreveli, Ph.D. in sociology, post doc, Lund University

tornike.metreveli@ctr.lu.se

Tymofii Brik, Ph.D. in sociology, Assistant Professor and Rector of the Kyiv School of Economics, Ukraine.

The article defines and pilot-tests a proposed concept, “ritualized security”, to explain the behavior of Orthodox Christian churches under the covid-19 pandemic. The analysis focuses on empirical case studies in Ukraine and Georgia. Based on material and results gathered through institutional analysis (e.g. official statements of churches, examination of legal documents, media interviews) and semi-structured interviews with clerics of the Orthodox churches, we suggest that Orthodox churches have ritualized public health security practices in cases when political benefits outweighed the risks. Depending on the church-state relations to state politics, the churches delegated the function of enforcer to the state or acted, justified by moral and theological rhetoric, in defiance of governmental authorities to advance their own ideological, economic, and political agendas.

Bibliography

- Ammerman, Nancy T., 2020, "Rethinking Religion: Toward a Practice Approach", *American Journal of Sociology*, 126 (1), p. 6–51.
- Barrett, Justin, and Lawson, E. Thomas, (2001, "Ritual Intuitions: Cognitive Contributions to Judgments of Ritual Efficacy", *Journal of Cognition and Culture*, 1 (2), p. 183–201.
- Brik, Tymofii, and Casanova, José, 2021, "Thirty Years of Religious Pluralism in Ukraine", *From "The Ukraine" to "Ukraine": A Contemporary History 1991–2021*.
- Boyer Pascal, and Liénard Pierre, 2006, "Why Ritualized Behavior? Precaution Systems and Action Parsing in Developmental, Pathological and Cultural Rituals", *Behavioural and Brain Sciences* 29 (6), p. 595–613; discussion p. 613–50.
- Metreveli, Tornike, 2021, *Orthodox Christianity and the Politics of Transition Ukraine, Serbia and Georgia*. London: Routledge.
- Metreveli. Tornike, 2019, "The Making of Orthodox Church of Ukraine: Damocles Sword or Light at the End of the Tunnel?", *Religion and Society in East and West* (RGOW), p. 4–5.
- Metreveli, Tornike, 2016, "An Undisclosed Story of Roses: Church, State, and Nation in Contemporary Georgia", *Nationalities Papers*, 44 (5), p. 694–712.
- Shestopalets, Denys, 2019, "The Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, the State and the Russian-Ukrainian Crisis, 2014–2018", *Politics, Religion and Ideology*, 20 (1), p. 42–63.
- Stolz, Jörg, 2020, "Secularization Theories in the 21st Century: Ideas, Evidence, Problems. Presidential Address." *Social Compass* 67 (2), p. 282–308.

Bön i mörkret: teologiska perspektiv på tvivel i svensk bönbokslitteratur

---

JOSEPH SVERKER

Vad säger det om den kristna tron att det är Gud själv som ber den paradigmatiske bönen för gudsövergivenhet och tvivel: "Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig?" (Mark 15:34)? Jesu ord på korset har fascinerat teologer, tänkare och konstnärer i alla tider. Inte minst har orden orsakat bryderi för de kristna som bekänner sig till den kalcedonska kristologin. Hur kan Jesus, som är Gud, vara övergiven av Gud? Det har visat sig vara en teologisk svår nöt att knäcka. Syftet med den här texten är dock inte att besvara detta utan att fråga vad Jesu ord på korset säger om tvivel och bön.

På samma sätt som att det finns något paradoxalt i Jesu ord på korset, att Guds Son uttrycker en gudsövergivenhet, är det paradoxalt att en troende person skulle be när den tvivlar. Själva definitionen av tvivel kan tänkas vara just den, att man inte längre kan tro på den man annars riktar sina böner till. I den här texten vill jag ändå undersöka böner som utgår från en position av tvivel. Detta görs med hjälp av Søren Kierkegaards kenotiska kristologi. Tvivel framställs dock på olika sätt av olika teologer vilket här exemplifieras av Paul Tillich och K.G. Hammar. Med den utgångspunkten att tvivel inte är enhetligt är mina huvudsakliga frågor: "Vilka typer av tvivel och förhållningssätt till desamma kan utläsas i de studerade bönerna?", samt: "Hur gestaltas tvivlet i bönerna, språkligt och teologiskt?".

Tro och tvivel

Tvivel har varit ett viktigt tema i flera viktiga teologiska författarskap. Detta gäller dels Kirkegaard och Paul Tillich och dels, på nationell nivå i vår tid, den svenske teologen K.G. Hammar. Få teologer ställer tvivel i direkt motsatsförhållande till tro. Det är snarare så att man undersöker vilket förhållande tvivlet har till tron. Här har Tillich haft stort inflytande med perspektivet att "doubt is not the opposite of faith; it is an element of faith."¹

Citatet kommer i en diskussion om tro och historisk skepsis. Tillich menar nämligen att den historisk-kritiska metoden inte kan verifiera eller falsifiera den kristna tron. Tro kan bara verifieras utifrån sin egen källa. Tro har sitt ursprung i det som har väckt tron, vilket Tillich kallar för "the New Being". Det är bara själva grunden till tron som verifierar tron. "The New Being" är vad som förändrar och förvandlar den troende, enligt Tillich. Även när den tar sig boning i en mänsklig kropp, som med Jesus, är det inte den historiska tillförlitligheten av den uppenbarelsen som förvandlar människor, utan lärjungarnas kontakt med själva källan till deras tro som förvandlar dem.²

Detta leder Tillich till att göra en för honom viktig distinktion mellan tro som tillit å ena sidan och tro som försanthållande av historiska fakta å den andra.³ Den här distinktionen återkommer hos till exempel Hammar, som även han starkt betonar tvivlets nödvändighet för en sansad tro.⁴ Det finns dock skillnader mellan Hammar och Tillich på denna punkt. Grunden till Hammars omhuldande av tvivel som ett av trons element är den teologiska pluralism han ser genom kyrkans historia. Mängden av olika trosföreställningar och bekännelser som Hammar betraktar leder till en relativism där ingen kan säga annat än vad den enskilda

---

1 Tillich 1978, s. 116.

2 Tillich 1978, s. 114.

3 Tillich 1978, s. 117; Andrejč 2015, s. 78-81.

4 Hammar 2015.

personen tror på.⁵ Tillich å sin sida menar snarare att tvivel är en nödvändighet för tro eftersom teologi enbart kan uttala sig indirekt om det gudomliga.⁶ Teologi är en apofatisk vetenskap som förhåller sig till sitt objekt via analogier (*analogia entis*). Detta omöjliggör inte teologins sanningsvärde för Tillich eftersom det symboliska språket är språk utifrån Guds självuppenbarelse, om än indirekt.⁷

Utifrån Hammars synsätt har språket litet, om något, förhållande till en gudomlig verklighet medan språket om "the New Being" eller "alltings grund" för Tillich nödvändigtvis innehåller element av tvivel eftersom det talar utifrån Guds självuppenbarelse indirekt, och inte direkt. Det senare tycks öppna upp för en möjlighet till ett bödens språk där även tvivel får plats. Det är svårare att föreställa sig vad bödens språk innebär utifrån Hammars perspektiv utöver att det är ett uttryck av en individs föreställning om en större verklighet. Även om jag här ser Tillichs syn på tvivel som mer fruktbar för en diskussion om bön och tvivel identifierar jag ändå problem med den. Både Tillich och Hammar förhåller sig relativt intellektuellt och filosofiskt till begreppet tvivel, även om "filosofiskt" betyder "existentiellt" i Tillichs fall. Tillich är påverkad av existentiellt tänkande i sin syn på tvivel.⁸ Det märks inte minst i hur han knyter an tvivel till spänningen mellan varat och icke-varat i existensen i sig själv.⁹ Han lyfter sedan fram hur Kristus förenar det ändliga och det oändliga. Tillich menar att det centrala i inkarnationen är att en människa har levt ut ett fullkomligt liv utan att ha blivit övervunnen av de mänskliga villkoren.¹⁰ Det centrala i Tillichs tänkande förblir mer vid den universella mänskliga benägenheten och inte den partikulära kristna passionsberättelsen.¹¹

---

5 Hammar & Lönnroth 2004, "Inledning".

6 Stenger 2009.

7 Tillich 1978, s. 115.

8 Stenger 2009, s. 91-93.

9 Tillich 1978, s. 68-78.

10 Tillich 1978, s. 94.

11 Stenger 2009.

Det senare är däremot Kierkegaards fokus. Där Tillich förlägger tvivlet till spänningen mellan varat och icke-varat gör Kierkegaard det snarare vid korset. För Kierkegaard är det, som vi kommer till, inte existensen, utan snarare lidande och gudsövergivenhet som är centralt för hans förståelse av tvivlet. Av den anledningen kopplar Kierkegaards perspektiv starkare an till den som ber med riktning, eller förtröstan på Jesu korsgärning.

Tvivel och upplevelsen av gudsövergivenhet är ett lidande som Kierkegaard ser det.¹² Tvivlet kan leda en till att ifrågasätta hela ens livs kallelse. När Maria hör Jesus ropa ut, ”Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig?” måste det få henne att tvivla om hon verkligen blev utvald av Gud, menar Kierkegaard.¹³ Det tvivlet, den totala gudsövergivenheten, är det yttersta uttrycket av det mänskliga tillståndet. Kierkegaard ser det som att även detta delar Jesus med människan, och detta blir del av den kenotiska kristologi han formulerar. David R. Law formulerar Kierkegaards syn väl på följande sätt: ”The cry from the cross arises from Christ taking humanity so seriously that he is prepared to undergo the most extreme experience of human nature, namely, God-forsakenness on the cross.”¹⁴ Precis som att frestelser blir svårare att motstå ju mer dygdesamt man vill leva, så verkar Kierkegaard mena att Jesu gudsövergivenhet måste ha varit en plåga över allt annat.¹⁵ Jesu lidande blir här kvalitativt olikt det mänskliga lidandet eftersom Jesus gör detta frivilligt. Vad det visar är enligt Kierkegaard hur djup Jesu kärlek är för människan.¹⁶ Vad Jesus gör genom sitt rop på korset är nämligen att föra in även den djupaste möjliga upplevelsen av gudsövergivenhet *in i* relationen mellan Gud och människan, eller som Law formulerar det: ”[a]s the prototype Christ shows that the martyr’s agonizing moment of weakness when he ‘was on the verge of losing his conception

---

12 Cappelørn m fl. 2017, s. 411 (NB30:30).

13 Cappelørn m fl. 2017, s. 290 (NB28:99).

14 Law 2013, s. 76.

15 Law 2013, s. 77.

16 Cappelørn m fl. 2017, s. 335 (NB29:66).

of himself, as if he had been abandoned by God' belongs to the God-relationship."¹⁷

Vad tvivlet gör, enligt Laws tolkning av Kierkegaard, är inte att omöjliggöra gudsrelationen. Tvivlet öppnar snarare upp en ny möjlighet i gudsrelationen. Den troende kan inte längre identifiera sitt själv som ett "jag" i relation till Gud. Det självet är förlorat, eller snarare upphävt till en ny nivå där "Gud är allt i allt". För Kierkegaard blir då lidandet i gudsövergivenheten en öppning till den djupaste sorten av gudsrelation – den totala överlåtenheten. Att gudsrelationen är möjlig i tvivel är helt beroende av att Jesus redan varit där och därmed fört in gudsövergivenheten in i relationen människa-Gud på djupast möjliga sätt. Här tycks det finnas en teologi för existentiellt tvivel. Vad innebär då detta för bön?

Att leva och be i tvivel

Tvivel är inte enbart en intellektuell företeelse. Som religionspsykologen Owe Wikström visar genom sin självbiografi kan tvivel färga hela det levda livet. Det är inte heller enkelt att dela upp tvivel i försanthållanden gentemot tillit. I Wikströms fall är det just tvivel på försanthållanden, själva trons sakfrågor, som leder till en ambivalens i hans tillit på Gud,¹⁸ eller varats grund, för att använda Tillichs ord. Om vi följer Kierkegaard är tvivlet i stället ett lidande som går in i själva kärnan av den troendes existens. Paradoxalt nog blir då tvivel en större plåga ju mer troende en person är.

Det verkar med andra ord som att både tvivel i sakfrågor och tvivel i form av brist på tillit kan underminera tilliten till Gud hos den troende. Likafullt verkar Tillich ha rätt när han skriver att tvivel är ett element av tron. Detta beskrivs av många bedjande människor. Johannes av Korsets fras "själens dunkla natt" är kanske det som tydligast beskriver tvivlet för den troende. Detta sorts mörker benämns i sin tur av Martin Lönnebo som "fridgivande" i

---

17 Law 2013, s. 81.

18 Wikström 2021, s. 75, 83.

hans *Bönens trädgård*.¹⁹ I bönen formulerar Lönnebo följande: ”Jag söker inte längre krampaktigt att med mina ögon genomtränga tvivlets och lidandets mörker. Djup möter endast djup i oändlighet. Till dig, du Outgrundlige, överlämnar jag därför allt.”²⁰ I sitt innehåll ligger denna bön nära vad Kierkegaard skriver fram i sin kenotiska kristologi; överlämnandet till Gud och att inte hålla fast vid sin bild av sig själv som den som bär upp sin relation till Gud. Om mörkret kan benämnas ”fridgivande” är mer tveksamt. Det verkar inte rimma med det lidande gudsövergivenheten kan innebära. Lidandet exemplifieras av till exempel Moder Teresa.

I sin bok *Det levande ordet*, sammanställd av Angelo Devananda, berör inte Moder Teresa mörkret eller tvivlet. Dock betonar hon vikten av överlåtelse oavsett vilka känslor vi kan tänkas ha om Guds kallelse.²¹ I sina brev till och kontakt med sin biktfader, Joseph Neuner, framkommer istället tvivlet starkare och hur det påverkar Moder Teresas liv. Hon levde i vad även hon beskriver som ett mörker i närmare 50 år av sitt liv.²² För Moder Teresa är mörkret en plåga. Hon beskriver det för sin biktfader som en tortyr.²³ Den enda bön hon förmår formulera är ”Min Gud”. Inget övrigt kommer. Hon beskriver det som att det är bönen som är tyst. Det är för att Gud är frånvarande i bönen som Moder Teresa upplever mörkret. I sina gärningar kan hon däremot känna en närvaro av någon annan. Hon verkar uppleva Jesus när hon hjälper andra, men bönen är stängd.²⁴

Innan jag ger några ytterligare exempel på böner som berör tvivel och gudsövergivenhet måste det konstateras att exemplet Lönnebo och exemplet Moder Teresa pekar på ett dilemma. Det mörker som Lönnebo kallar ”fridgivande” kan det verkligen vara samma mörker som Kierkegaard och Moder Teresa beskriver?

---

19 Lönnebo 2011, s. 30.

20 Lönnebo 2011, s. 31.

21 Moder Teresa 1997, s. 43.

22 Scott 2016.

23 Moder Teresa 2009, ”If My Darkness Is Light To Some Soul”.

24 Moder Teresa 2009, ”If My Darkness Is Light To Some Soul”.

Lönnebo kan formulera en bön i det ”fridgivande mörkret”, men det är inte möjligt att uttrycka för Moder Teresa, inte annat än ”Min Gud”. Hur ser det då ut i bönböckerna? Erkänns tvivlet som en del av tron och hur kommer det då i uttryck?

Bön i tvivel

Det har funnits en naturlig urvalsprocess i frågan om bön och tvivel i svensk bönbokslitteratur då urvalet begränsas av den mån i vilken det över huvud taget finns böner utifrån en position av tvivel inkluderade i bönböckerna. Av de bönböcker som faktiskt innehåller böner om, eller utifrån, tvivel valde jag de som har en bred och djup förankring i svensk kristenhet. Den förankringen beror antingen på en stor spridning (som till exempel *Stora bönboken* och bönböckerna som är inkluderade i *Den svenska psalmboken*),²⁵ eller på grund av upphovsmännens och kvinnornas position i samfunden (som exempelvis *Själva mörkret är ljus: En bönbok av Svenska kyrkans biskopar* och *Bönbok för sörjande*).²⁶ Vid den urvalsprocessen visade det sig att de flesta bönböcker i undersökningen publicerades runt millennieskiftet. Om detta indikerar ett trendskifte i innehållet av böner om tvivel kunde vara intressant att undersöka, men ligger utanför den här studiens ramar.

Ser vi till *Den svenska psalmboken* så finns det en intressant skillnad mellan tilläggen i Libris utgåva från 2003 och Verbums utgåva från 2008. Bönboken i Libris utgåva heter *Att bedja i dag* och refererar till två böner under uppslaget ”tvivel” i registret. Det handlar om bön 43 av Pierre Teilhard de Chardin samt bön 46 av Dietrich Bonhoeffer. I Verbums utgåva heter bönbokstillägget *En liten bönbok*. Där återfinns bara Bonhoeffers bön, men utöver att det finns tre ytterligare böner under ”tvivel” i registret så har *En liten bönbok* åtta böner under rubriken ”Att söka Gud”. Ett flertal av dessa berör upplevelsen av Guds frånvaro. I *Stora bönboken* återfin-

---

²⁵ Beskow m fl 2002; *Den svenska psalmboken* 2003; *Den svenska psalmboken med tillägg* 2008.

²⁶ Jonson 1996; Krook 1997.

ner man tre böner under sökordet ”tvivel”. I *Den Svenska Bönboken* kan egentligen ingen av de 733 böner sägas beröra tvivel i den bemärkelse som jag behandlat här.²⁷ Det finns dock böner om att bli styrkt i tron. Fler böner under ”tvivel” i sitt register finns det i stället i *Bönboken: Tradition och liv*.²⁸ Det kan dock inte sägas vara ett vanligt tema. Intressant nog är det boken *Själva mörkret är ljus: En bönbok av Svenska kyrkans biskopar* som är den bönbok där tvivel och sökande kommer till tydligast uttryck och som därmed kommer att vara främst i fokus här.

En kvantitativ genomgång är i sig inte speciellt intressant. Vad det ändå kan ge är viss insikt i att tvivel, i olika utsträckning, trots allt ses som en del av den troendes liv och att bönböckerna har försökt att möta detta. Detta är en viktig poäng i sig, men mer intressant är att göra ett antal nedslag i de böner som ber utifrån tvivel. Något som blir tydligt med böner i tvivel är att de karakteriseras av motsatser och paradoxer. Detta synliggörs väl i en bön av William Bridge:

O Herre, mina böner är döda,
mina känslor döda och mitt hjärta är dött,
men du är en levande Gud
och jag uthärdar
i dig.²⁹

Bridges bön förankrar sig i den kristna teologins motsägelse, att död leder till liv, eller snarare att döden visar att Gud är en levande Gud. På något sätt är bönen möjlig trots att den är död. Man kan självklart se det enbart som en poetisk trop, men den döda bönen som ändå bedjes verkar vara en realitet om man ser till Moder Teresas ovan tecknade perspektiv. Hon kan inte be och ändå ber hon. På samma sätt formulerar en av de svenska biskoparna sin bön:

---

²⁷ *Den svenska bönboken* 1988.

²⁸ Dalman m fl 2003.

²⁹ Krook 1997, s. 23.

Gud,
var finns du nu?
Min osäkerhet skrämmer mig.

Det känns underligt att be
samtidigt som jag tvivlar.
Men jag kan inte låta bli.

Det kan inte vara fel
att tänka gott om andra.
Du vet vilka jag tänker på just nu.
Ta hand om dem, Herre.
Och ta hand om mig,
mina tvivel, min osäkerhet och min längtan.³⁰

Här är bönen inte förankrad i något starkt subjekt. Den inledande frasen poängterar på ett sätt tomheten hos den bedjande när tron avlägsnar sig. I frasen ”Min osäkerhet skrämmer mig” kan vi även ana något av det lidande gudsövergivenheten kan innebära, eller det mörker Moder Teresa vittnade om till sin bikt-fader. Ändå ber även den här bedjaren. En del av bönen kan till och med tolkas som sekulär, ”Det kan inte vara fel att tänka gott om andra.” Bönen tas här tillfälligt bort från sitt förhållande till Gud och motiveras utifrån ett allmänmänskligt perspektiv för att sedan vändas till Gud igen. Alternativt är det som i en annan bön i *Själva mörkret är ljus*: ”Gud, du finns i allt som omger mig fastän jag inte ser dig.”³¹ I stället för att bönen motiveras utifrån att det kanske är bra att tänka gott om andra oavsett om Gud finns eller ej, så handlar det här om en dold Gud.

Ett ytterligare sätt att förhålla sig till den här dolda Guden är genom sakramenten. I en annan bön är det sakramenten som gör Gud närvarande även för den tvivlande: ”Tack för att du, fastän

---

³⁰ Jonson (red.), *Själva mörkret*, s. 18.

³¹ Jonson (red.), *Själva mörkret*, s. 20.

osynlig, är så tydligt närvarande för oss där att vi inte längre kan tvivla”, har en av biskoparna formulerat det om nattvarden.³² Men oavsett vilka teologiska motiveringar som ges i bönerna så verkar det fortfarande vara sant att tvivlet är smärtsamt. Det ser vi i bönen nedan.

Sjelva natten är inte mörk för dig, o Gud.
Men för mig är den kolsvart.
När du döljer dig
uthärdar jag inte,
varken mig själv,
mina närmaste
eller något annat.
Gud, varför låter du mig leva i mörker?
Ge mig på nytt förtröstan och trygghet.
Ge mig frid i min själ.³³

Smärtan som uttrycks gör det tydligt att bön i tvivel har kopplingar till lidande och på så sätt till teodicéproblemet. Frågan är om det går att förklara upplevelsen av gudsövergivenheten i bön? Troligen lika lite som att det går att förklara varför en god och allsmäktig Gud tillåter lidande. Vad de olika bönerna i tvivel gör är dock att skapa ett slags teologiskt raster där det finns utrymme att be *etsi deus non daretur* – som om Gud inte är given, för att hänvisa till Dietrich Bonhoeffer. Samtidigt, är det så att ”[d]en Gud som låter oss leva i världen utan arbetshypotesen Gud, är den Gud vi ständigt står inför. Inför och med Gud lever vi utan Gud. Gud låter sig trängas ut ur världen och till korset,” enligt Bonhoeffer.³⁴ Oavsett om Bonhoeffer här menar att detta är universellt för människan eller ej så verkar det onekligen gälla för den tvivlande kristne i bön. Bön är inte omöjlig för den som tvivlar, men det innebär att

---

³² Jonson 1996, s. 90.

³³ Jonson 1996, s. 72.

³⁴ Bonhoeffer 2006, s. 211.

be utan arbetshypotesen Gud. Det gör i sin tur att också bedjaren, liksom för Gud själv, trängs ut till korset och inte till gudsövergivenessen (åtminstone inte som Kierkegaard ser det).

Gudsövergivenessen, bön och korset

För Kierkegaard kan inte människan vara övergiven av Gud.³⁵ Gud är alltid närvarande oavsett människans upplevelse. Jesu ord på korset är å andra sidan sanna. Jesus är Gud inkarnerad och är därmed sanningen förkroppsligad. Han varken spelar en roll eller ljuger. Dessa två punkter håller Kierkegaard i spänningsförhållande till varandra: Guds allnärvaro tillsammans med Jesus gudsövergivenessen på korset. Intellectuellt går det inte samman och kanske är det därför Tillich och Hammar inte riktigt på samma sätt verkar fånga vad tvivel verkligen innebär för den korstroende. Det är inte ett intellektuellt förhållningssätt som kan fånga in tvivel för den troende, även om tvivel kan innefatta ifrågasättande av sakfrågan. Tvivel verkar snarare för den troende uppmana samma svårösta paradox som lidandets problem. Men, trots att den troende inte kan lösa problemet ”hur man kan be i tvivel?” så kan den bedjande be för att den kristna guden är en Gud som har lidit med den lidande. Hebreerbrevet 4:15 ligger som teologisk grund för hur den kristna kan be i tvivel: ”Vi har inte en överstepräst som är oförmögen att känna med oss i våra svagheter, utan en som har prövats på alla sätt och varit som vi men utan synd.”

Den tvivlande blir helt och fullt beroende av den medlidande översteprästen i sina böner. För bön i tvivel verkar gälla vad Rowan Williams skriver om bön utifrån Origenes diktum att vi inte ber *till* Jesus utan *i* Jesus. Williams skriver:

[O]ur prayer is that we may be made one with the will and the action of Jesus. And that means, says Origen, that when we pray we are all of us “priests”. Just as Jesus bears up the

---

³⁵ Cappelørn m fl 2011, s. 348 (NB10:164).

suffering and grief of the world to God, so when we pray and join in his activity we are doing a priestly thing, bringing the pains and needs of earth into the heart of God.³⁶

Williams kommentar lägger ett ytterligare perspektiv till Kierkegaard. Om Kristus tar på sig även det mänskliga tillståndet av gudsövergivenhet och så på ett paradoxalt sätt öppnar upp möjligheten till Guds närvarande även i gudsövergivenheten menar Williams att den bedjande förs in i Kristi solidaritet med de lidande och tvivlande, och för tvivlet till Gud genom bön. Den som ber i tvivel ber då med andra ord inte enbart utifrån sitt eget tvivel utan för människors tvivel genom korset till Gud.

För tvivlets böneteologi blir med andra ord Jesu ord på korset oundgängliga. Inte bara för den bedjande individen utan för att de böner som den tvivlande trots allt inte verkar kunna låta bli att be är till för fler än den bedjande själv. Även i bönen i tvivlet verkar den kristne, för att avslutningsvis återkomma till Bonhoeffer, vara *i* Jesus *för* andra. Att be i tvivlets mörker är att be i övergivenhet, att ha förlorat sin tillit och ändå vara *för* andra som tvivlar inför Gud.

Sammanfattande kommentar

I den mån de alls är inkluderade så utgör böner i eller utifrån tvivel en mycket liten del i svensk bönbokslitteratur. Av de böner som här analyserats i ett teologiskt perspektiv visar det sig att Kierkegaards tankar om Jesu gudsövergivenhet och det lidande det innebär även kommer till uttryck i bönerna – eller, omvänt, i de böner som erkänner tvivlet som en period av lidande verkar tvivlet i sig inte ge något utrymme för hopp. I detta finns något dialektalt som Kierkegaard försöker att fånga i sin kenotiska kristologi. Det dialektala ligger i att bön i tvivel sker vid den punkt då den bedjande enbart kan lägga sin förtröstan på Gud och inget annat.

---

³⁶ Williams 2014, s. 67.

Detta trots att det är just en sådan förtröstan som saknas. Ändå är just bön i gudsövergivenhet den punkt då den bedjande är i total överlåtenhet enbart till Gud. Bön i tvivel kan då inte fullt förstås utifrån intellektuella kategorier.

Jag har försökt att visa att begreppet tvivel inte är enhetligt bland refererade teologer. Även om jag här inte har gått vidare med Tillichs existentiella förståelse av tvivlet vore det intressant att i annat sammanhang undersöka hur en böneteologi tar sig uttryck utifrån hans tänkande. Jag ser K.G. Hammars förståelse av tvivel som en mindre fruktbar väg för att utveckla en sådan böneteologi. En fråga för en mer religionssociologiskt och historiskt inriktad studie är om något sker i kyrkligheten i Sverige vid tiden runt millennieskiftet, som kan förklara att det just då publiceras bönböcker där böner om och i tvivel får ett större, om än inte stort, utrymme.

Summary

Prayer in the Darkness: Theological Perspectives on Doubt in Swedish Prayer Book Literature

Joseph Sverker, Dr. Th., Senior lecturer at the Stockholm School of Theology
joseph.sverker@ehs.se

Most Christians experience doubt, and even unbelief, in their lives. Doubt in relation to faith has been explored by a large number of theologians, on an international level by for example Paul Tillich and Søren Kierkegaard, and in Sweden by Karl Gustav Hammar. The question posed in the present study is whether doubt and unbelief also have a place in Christian prayer practices. There are few prayers from the position of doubt in the most commonly used prayer books in Sweden. This fact is in itself interesting, but the purposes of this study is firstly to analyze the theologies of the few prayers in this category that are found and, secondly, to present in relation to this a theology of prayer from doubt, drawing on the ke-

notic Christology of Kierkegaard. The study concludes that prayer from a position of existential doubt seems to be closely tied to the question of suffering for a Christian believer. Doubt and the real darkness that may entail in the life of a believer ought not ideally to be brushed over or considered as “peaceful”. Were it not for the God-forsakenness of Christ at the cross, God would not be present in the darkness of doubt, as purported by Kierkegaard. Since Christ himself was abandoned by God, the place of doubt may be the very place where a believer has no other choice but to fully submit one’s self to God. Prayer from a position of doubt would then be the place where even the faith of the believer is abandoned into the hands of God.

Källor och litteratur

- , 1988. *Den svenska bönboken*. Skellefteå: Artos.
- , 2003. *Den svenska psalmboken: antagen av 1986 års kyrkomöte*. Örebro: Libris.
- , 2008. *Den svenska psalmboken med tillägg*. Stockholm: Verbum.
- Andrejč, Gorazd, 2015, ”Reading Wittgenstein (on Belief) with Tillich (on Doubt).” *Neue Zeitschrift Für Systematische Theologie Und Religionsphilosophie* 57, no. 1: 60-86.
- Beskow, Per, m fl (red.), 2002, *Stora bönboken: Sexhundra böner*. Örebro: Libris.
- Bonhoeffer, Dietrich, 2006, *Motstånd och underkastelse: Brev och anteckningar från fängelset*. övers. Janne Carlsson. Stockholm: Cordia.
- Cappelørn, Niels Jørgen, m fl (red.), 2011, *Kierkegaard’s Journals and Notebooks*. 5, Journals NB 6-10; Princeton: Princeton University Press.
- Cappelørn, Niels Jørgen, m fl (red.), 2017, *Kierkegaard’s Journals and Notebooks*. 9, Journals NB 26-30; Princeton: Princeton University Press.
- Dalman, Johan, m fl (red.), 2003, *Bönboken: Tradition och liv*. Stockholm: Verbum.
- Hammar, K. G., 2015, *Släpp fången loss!: »Gud« bland metaforer och apofatiska provisorier*. Stockholm: Verbum.
- Hammar, K. G. & Lönnroth, Ami, 2004, *Jag har inte sanningen, jag söker den*. Stockholm: Ordfront.
- Jonson, Jonas (red.), 1996, *Själva mörkret är ljus: En bönbok av Svenska kyrkans biskopar*. Stockholm: Verbum.
- Krook, Caroline, 1997, *Bönbok för sörjande*. Stockholm: Verbum.
- Law, David R., 2013, *Kierkegaard’s Kenotic Christology*. Oxford: Oxford University Press.
- Lönnebo, Martin, 2011, *Bönens trädgård*. red. Carolina Johansson; Örebro: Libris.

- Moder Teresa, 1997, *Det levande ordet: Böner och meditationer för var dag på året*. red. Angelo Devananda, övers. Philippa Wiking; Ängelholm: Catholica.
- Moder Teresa, 2009, *Come Be My Light: The Private Writings of the Saint of Calcutta*. red. Brian Kolodiejchuk; New York: Doubleday.
- Scott, David, 2016, *The Love that Made Mother Teresa: How Her Secret Visions and Dark Nights Can Help You Conquer the Slums of your Heart*. Canonization edn.; Manchester: Sophia Institute Press.
- Stenger, Mary Ann, 2009, "Faith (and religion)". I Re Manning, Russell (red.). *The Cambridge Companion to Paul Tillich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tillich, Paul, 1978, *Systematic Theology*. 3 vols., 2; London: SCM Press.
- Wikström, Owe, 2021, *Gliporna i minnets korridorer: En religionsprofessor ser tillbaka*. Stockholm: Libris.
- Williams, Rowan, 2014, *Being Christian: Baptism, Bible, Eucharist, Prayer*. London: SPCK.

Hur ska Kristus kunna inkarneras i predikan? Om bibelhermeneutiska strategier i den homiletiska undervisningen vid Svenska kyrkans utbildningsinstitut.

ANDERS GÖRANZON

Inledning

Biskopsbrevet om diakonens och prästens uppdrag från 2014 säger om prästen som förkunnare: ”I predikan ska Kristus inkarneras så att människor kan förstå sina liv utifrån att vara Guds älskade, förlåtna, försonade och befriade.”¹ Detta är min utgångspunkt i denna artikel som belyser relationen mellan *Guds ord*² och homiletikundervisning i Svenska kyrkan. Att Kristus ska inkarneras i predikan betyder å ena sidan att något förväntas ske med predikanten. Å andra sidan vill jag understryka att jag med begreppet *Guds ord* inte bara syftar på Bibeln utan har med en förståelse att Ordet (λόγος) i Svenska kyrkans tradition ytterst syftar på Kristus.³ Det är Kristus, som inkarneras i predikan, i den präst som predikar och i åhörarna. Det är också min förståelse av biskopsbrevet, som fortsätter: ”I den lutherska traditionen betonas det förkunnade, levande

---

1 Biskopsmötet 2014, s. 24.

2 I det följande kommer jag att hänvisa till bibelordet på olika sätt. Det kan handla om *Bibeln*, *den heliga Skrift*, *Guds ord*, *det levande Ordet*, *Evangeliet*, *uppenbarelse*n eller liknande begrepp. Ofta är det beroende av vilka begrepp som används i de olika dokument jag analyserar. Dessa begrepp uttrycker delvis olika aspekter av samma företeelse. Jag kommer dock inte utreda vari dessa skillnader består.

3 Holsten Fagerberg, tidigare rektor och homiletiklärare vid dåvarande Pastoralinstitutet i Uppsala, uttrycker det på följande sätt: ”Tesen är likväl, att tron på Kristus inte startade med en text utan med en person och de händelser (fakta), som utspelade sig kring honom. Dessa händelser, som vi idag kan beteckna som ett kristuskeende, kastar ljus över heliga texter och dessa bekräftar i sin tur texterna” (Fagerberg 1984, s. 105).

ordet särskilt starkt. Ordet ska vara i svang.”⁴ Den bakomliggande tanken är att när Kristus, det levande Ordet, kommer till åhörarna, då är Ordet verkligen ”i svang”. Enligt Svenska kyrkans bild av sig själv sker detta på olika sätt. Ett av dessa är förkunnelsen. Att denna ska vara grundad i Bibeln är knappast kontroversiellt. Däremot går det att samtala om på vilket sätt predikan ska grundas i Bibeln. Jag avser mer specifikt att studera sambandet mellan hermeneutiska strategier i relation till Bibeln och den homiletiska undervisningen vid Svenska kyrkans utbildningsinstitut.⁵ Det huvudsakliga forskningsmålet är att undersöka relationen mellan officiella dokument och hur undervisningen i hermeneutik kommer till uttryck i homiletikämnet. Jag vill även beröra hur de olika tolkningstraditioner som de studerande bär med sig tas tillvara i undervisningen.

Om homiletikundervisning

Det finns inte mycket forskning kring hur Bibeln används i homiletikundervisningen. Däremot har mycket skrivits om predikan och det finns rikligt med homiletisk kurslitteratur. Yngve Brilioth tar sin utgångspunkt i Jesu egen predikan och beskriver hur kyrkohistoriens stora predikanter, som exempelvis Krysostomos, Savonarola och Luther predikar, utifrån tre moment; det liturgiska, det exegetiska och det profetiska.⁶ Det är tydligt att predikan för Brilioth relateras såväl till skriften som till kyrkan. Även Martin Lönnebo gör denna koppling, när han beskriver homiletikens subjekt som ”Guds sakramental ord”.⁷ Dessa två får här stå som representanter för en svensk undervisningstradition, där predikan gärna får följa en klassisk form, ha en tydlig koppling till Bibeln

---

4 Biskopsmötet 2014, s. 24.

5 ”Utbildningsinstitutet är en del av Svenska kyrkans nationella nivå och är placerat i Uppsala och i Lund. Vissa terminer ges även den pastoralteologiska grundkursen i Göteborg och Umeå” (Svenska kyrkans utbildningsinstitut. På <https://www.svenskakyrkan.se/utbildningsinstitutet/hitta-till-oss> 2022-01-15).

6 Brilioth 1945, s. 7, 29.

7 Lönnebo 1977, s. 12.

utifrån Svenska kyrkans bekännelse och inte hänge sig åt ”allegoriska fantasier”.⁸ Larsson beskriver däremot hur Gustaf Wingren ville överbrygga en ofruktbar uppdelning i svensk predikotradition mellan en objektiv och subjektiv predikan.⁹ Frida Mannerfelt, som skrivit om homiletikundervisningen i Svenska kyrkan (om än inte primärt rörande relationen mellan undervisningen och Bibeln), verkar tangera denna uppdelning, när hon beskriver homiletisk kurslitteratur som antingen budskapsorienterad eller relationsorienterad. Enligt Mannerfelt har det relationsorienterade tänkesättet varit förhärskande under senare delen av 1900-talet och in på 2000-talet. Hon frågar sig, utifrån förändringar i litteraturlistorna vid Svenska kyrkans utbildningsinstitut de senaste åren, om ett skifte är på gång. Det skulle i så fall innebära en återgång till det budskapsorienterade, där förmedlandet av kärnan i Bibelns vittnesbörd på nytt blir fokus.¹⁰ Mikael Winninge resonerar i ett annat sammanhang om sekulariseringen och dess relation till den populärvetenskapliga debatten.¹¹ Han berör dock endast marginellt blivande förkunnare och prästutbildningen. Andrew P. Rogers har studerat de hermeneutiska strategier som förekommer i församlingslivet i framför allt två församlingar i Nordamerika. Även här saknas kopplingen till homiletikundervisningen.¹² Magnus Evertsson konstaterar att det endast i ringa mån forskas på nutida kyrklig bibelreception. Evertsson studerar hur liknelser hos evangelisten Lukas hanteras i predikoutkast. Han uttalar sig alltså inte heller om bibelreception inom homiletisk utbildning.¹³

---

8 Brilioth 1945, s. 23. Lönnebo 1977, s. 56. Lönnebo har dock en mer positiv syn på allegorin än Brilioth.

9 Larsson 1993, s. 60.

10 Mannerfelt 2018, s. 156.

11 Winninge finner tre möjliga positioner i förhållandet till bibeltexten: ”1) En del har tagit till sig bibelvetenskapliga insikter, men saknar bibelkunskap. 2) Andra kan sin bibel, men är i hög grad avskärmade från en grundläggande vetenskaplig hållning i livet. 3) Åter andra har varken någon djupare kunskap om bibel eller bibelvetenskap” (Winnige 2019, s. 148).

12 Rogers 2015.

13 Evertsson 2014.

I min analys kommer jag däremot låna termer från en analys av predikan som sådan och har valt ett begreppspar som Thomas Kazen använder. Han menar att bibeltexterna antingen kan betraktas som *normerande* eller *formerande* i förkunnelsen.¹⁴ Inte heller Kazen skriver om homiletikundervisningen specifikt men jag uppfattar att hans begrepp är användbara. Kazen vill att predikanten ska ta sina åhörare på allvar. Kazens eget hermeneutiska val mellan huruvida texterna är normerande eller formerande är tydligt: ”I en gudstjänst läser vi bibeltexter, inte därför att vi betraktar dem som normerande utan därför att de ger underlag för reflektion och dialog.”¹⁵ Kazen förklarar begreppet *formerande* på följande sätt, och han ansluter sig därmed till ovan redovisade koppling mellan Ordet och Kristus:

Dessa berättelser är *identitetsskapande* och *livstolkande*. Texterna som vi läser är på olika sätt *bärare* av dessa berättelser eller *relaterade* till dessa berättelser. /.../ i centrum för den stora berättelsen står, i alla kristna sammanhang, Jesushändelsen.¹⁶

Kazens formulering gör att väldigt mycket kan rymmas inom begreppet *formerande*. I min analys har jag behov av ett snävare begrepp och tar därför hjälp av en liknande distinktion som görs redan av biskopsmötets bibelkommission 1970: ”Men enligt vår uppfattning bör den normativa funktionen hos bibeln betraktas som underordnad under och ställd i tjänst hos nådemedelsfunktionen”.¹⁷

Med begreppet *normerande* avser jag alltså en hermeneutisk grundsyn som har fokus på bibeltexten som normbildande. En *formerande* hermeneutisk grundsyn lägger däremot fokus på hur

---

14 Kazen 2016, s. 219–225.

15 Kazen 2016, s. 220.

16 Kazen 2016, s. 220.

17 Biskopsmötets bibelkommission 1970, s. 98.

bibeltexten fungerar livstolkande i mötet med åhöraren. Dessa begrepp ser jag som ytterligheter på ett kontinuum. Jag är också medveten om att det ena i viss mån förutsätter det andra. Syftet med denna studie är därför att undersöka förekomsten av *normerande* respektive *formerande* hermeneutiska grundsyner i dels grundläggande dokument som styr utbildningen vid utbildningsinstitutet, dels i homiletikundervisningen vid institutet. En tentativ hypotes är att det inte finns någon enhetlig hermeneutisk grundsyn i homiletikundervisningen vid utbildningsinstitutet. Eftersom utbildningsinstitutet ska utbilda präster för tjänst i 13 olika stift är det inte heller att förvänta. Willander och Blåder visar att de olika traditionerna i Svenska kyrkans stift skiljer sig åt.¹⁸ Den roll som de studerande spelar, som subjekt i det pågående samtalet, ska heller inte förringas.¹⁹ Jag kommer därför också beröra prästkandidaternas roll i undervisningen, inte minst när det gäller huruvida det förs ett samtal kring de olika hermeneutiska strategierna. I anslutning till det belyser jag också en grupp tidigare studerandes upplevelser av utbildningen genom att redovisa några intryck från en debatt i *Kyrkans Tidning* kring årsskiftet 2020–21.

Min metod är således ett jämförande studium av olika typer av skriftliga dokument, där även de studerandes bidrag ingår. Avslutningsvis kommer jag bidra med mina egna erfarenheter från de fyra år jag tjänstgjorde som lärare i homiletik. Syftet med detta är att öppet redovisa att den bild jag ger ofrånkomligen är färgad av det jag själv önskat och velat bidra till. Samtidigt kan mina egna erfarenheter betraktas som en tillgång när jag skriver. Det är dock viktigt att understryka att jag ändå ställer mig på visst avstånd i min analys. Mostowlansky och Rota visar på ett förtjänstfullt sätt hur en forskares emic- (emiska) respektive etic- (etiska) perspektiv samverkar och de åskådliggör denna iterativa växelverkan genom

---

18 Willander och Blåder 2016, s. 58.

19 Under läsåret 2018–19 har samtliga lärare vid utbildningsinstitutet deltagit i en fortbildning, där en grundläggande kursboken har en interaktionistisk utgångspunkt. ”Eleven är kunskapens subjekt inte dess objekt” (Dysthe 1995, s. 46).

att illustrera med en rysk matrjosjka-docka, där forskaren kan pendla mellan att vara en insider och en outsider, beroende på vilken nivå hen befinner sig.²⁰ En svensk diskussion kring värdet av forskarens egna erfarenheter återfinns hos Anders Wejryd.²¹ I det avhandlingskapitel som hos Wejryd har rubriken ”Lutherhjälpen för mig” finns dock inga källhänvisningar. Här intar jag en annan hållning och vill även i denna del redovisa skriftlig dokumentation.

Skriftliga dokument

Utgångspunkten tar jag alltså i grundläggande dokument av olika slag. Som en bakgrund behandlar jag först dokument som Svenska kyrkan som samfund står bakom. Därefter gör jag djupdykningar i några biskopsbrev.²² En tredje grupp dokument har sin hemhörighet vid utbildningsinstitutet. Till sist behandlas kurslitteraturen.

Lärodokument

Svenska kyrkans kyrkoordning betraktar Bibeln som det mest grundläggande dokumentet men även som grund för predikan.²³ Så även den Augsburgska bekännelsen när den talar om prediko-

---

20 Mostowlansky och Rota 2016, s. 328.

21 Wejryd 2021, s. 20–25.

22 1964 tillsatte biskopsmötet en bibelkommission. (Biskopsmötets bibelkommission 1970). Enligt Block fanns i bakgrunden bland annat ”den uppslitande konflikten kring kvinnors tillträde till prästämbetet” (Block 1998, s. 7). Ungefär samtidigt med biskopsbrevet 1997 utgav Svenska kyrkans forskningsråd en rapport (1998) med undertiteln *Bibeln som auktoritet*. Den består av olika artiklar, som inte explicit berör förkunnelsen. Flera artiklar uppehåller sig dock kring frågan huruvida Bibeln ska anses vara normerande på det etiska området.

Biskopsbreven fungerar enligt Svenska kyrkan ”som stöd och inspiration till präster, diakoner och församlingar. De kan samtidigt också vara riktade till allmänheten” (Svenska kyrkan *Biskopsbrev*).

23 ”Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära, som gestaltas i gudstjänst och liv, är grundad i Guds heliga ord, såsom det är givet i Gamla och Nya testamentets profetiska och apostoliska skrifter . . .” (Svenska kyrkan, Kyrkoordning för Svenska kyrkan, 1 Kap 1 §).

ämbetet, där evangelieförkunnelsen är central.²⁴ Prästämbetet i luthersk tradition benämns som ett predikoämbete, även om sakramentsförvaltandet utgör en lika viktig uppgift. Det går att läsa artikel V i *Confessio Augustana* som om Ordet och förkunnelsen i stort smälter ihop. För Grane är det ”klart att ’genom Ordet och sakramenten’ betyder: genom *förkunnelsen* och sakramenten”.²⁵ Även i kyrkohandbokens vigningsordning lovar de blivande prästerna att de ”rent och klart ska förkunna Guds ord så som det är givet i den heliga Skrift och omvittnat i vår kyrkas bekännelse”.²⁶ Här blir kopplingen till Bibeln som urkund tydligare. I dessa kortfattade exempel från bekännelseskriterierna, kyrkoordningen och vigningsordningen, är det dock svårt att utläsa huruvida det är en *normerande* eller *formerande* bibelsyn som förutsätts.

Biskopsbrev

Under senare år har det skrivits en rad biskopsbrev.²⁷ I denna framställning koncentrerar jag mig på det som uttryckligen handlar om Bibeln (1997)²⁸ och det ovan nämnda, om kallelsen till diakon och präst (2014). Det förra är drygt 20 år gammalt och var författat av en enskild biskop.²⁹ Brevet fick stark kritik när det kom. Cristina Grenholm påtalar att biskopsbrevet hävdar att Bibeln endast talar till de gudshängivna kristna. Hennes slutsats blir: ”Då blir ju

---

24 ”Ty genom Ordet och sakramenten skänkes den helige Ande, vilken hos dem, som höra evangelium, frambringar tron, var och när det behagar Gud” (Svenska kyrkans bekännelseskriterier 1985, s. 58).

25 Grane 1959, s. 57.

26 *Den Svenska kyrkohandboken del II* 1988, s. 22.

27 Biskopsbrevet har ingen formell ställning som bekännelsedokument eller styrdokument. Men i praxis spelar de stor roll. I litteraturlistorna för prästprogrammets sju kunskapsområden i juli 2019 återfinns sex olika biskopsbrev. Något av dem på fler än en litteraturlista. Det är min erfarenhet att biskopsbrevet används, även om de inte återfinns på litteraturlistorna.

28 Biskopsmötet 1997.

29 ”På uppdrag av biskopsmötet har biskopen i Visby, Biörn Fjärstedt, författat brevet./ ... /Biskopsmötet har antagit det som ett biskopsbrev utan att varje biskop därmed svarar för varje enskild formulering” (Biskopsmötet 1997, s. 5).

all predikan fåfång.”³⁰ Även Birger Olsson kommenterar texten i skarpa ordalag och talar om en ”åtskillnad som fanns där mellan dagens bibelforskning och en kristen bibeltro och en totalisering av gudstjänsten som tolkningskontext”.³¹ I biskopsbrevet skrivs uttryckligen att uppenbarelsen ”har sin givna plats i gudstjänsten”.³² Brevets författare rör sig inom det som Hallonsten kallar ”*trons modersmål* eller *den primära diskursen*”, det vill säga det språk som inte enbart återfinns i Bibeln utan även i trosbekännelserna och gudstjänstritualen.³³ Den sekundära diskursen, som är tolkningens och reflektionens nivå, berörs inte i samma omfattning. Dit hör predikan, åtminstone i sin undervisande form. Följaktligen har relationen mellan Bibeln och förkunnelsen ingen framträdande roll i brevet. På den punkten är förhållandet omvänt i biskopsbrevet från 2014. När prästens grundläggande arbetsuppgifter räknas upp (förkunnare, liturg, lärare, själavårdare, ledare)³⁴ är det intressant att notera hur relationen mellan de fem olika arbetsuppgifterna och Bibeln uttrycks. Biskoparna markerar ”att förkunnelsen är en av prästens huvuduppgifter”.³⁵ Det hänvisas betydligt oftare till Bibeln, när biskopsbrevet skriver om prästen som förkunnare än i de andra uppgifterna. Biskoparna antyder en slags hermeneutisk grundsyn, när de hävdar att förkunnelsen ”innebär att utifrån teologisk kunskap, personlig tro och egen erfarenhet tolka och levandegöra Guds ord i den samtida kontexten.”³⁶ Det kontextuella draget återkommer några gånger. Det betonas att ”bibelordet alltid måste relateras till den tid och plats där det förkunnas” och därför måste prästen ha ”erfarenhet av och kunskap om människors livssituation i församlingen och samhället i stort.”³⁷ Biskoparna beto-

---

30 Grenholm 1997, s. 484–485.

31 Olsson 2004, s. 36.

32 Biskopsmötet 1997, s. 12.

33 Hallonsten 2011, s. 11–12.

34 Biskopsmötet 2014, s. 24–32.

35 Biskopsmötet 2014, s. 24.

36 Biskopsmötet 2004, s. 24.

37 Biskopsmötet 2014, s. 25.

nar även att Bibelns budskap ska vara integrerat i prästens eget liv: ”Det är alltså fråga om en livshållning ...”³⁸ Bland reaktioner på detta biskopsbrev vill jag framför allt hänvisa till Göran Lundstedt som skriver om den rädsla han mött hos prästkandidater, som han menar kommer sig av antagningsprocessen, som i sin tur styrs av biskopsbrevet. Detta är en viktig pusselbit i studiet av vilken roll hermeneutiken spelar i prästutbildningen och något jag ämnar återkomma till.³⁹ Inget av dessa båda biskopsbrev är tydligt vad gäller Bibelns *normerande* eller *formerande* roll. En viss öppning mot det *formerande* draget finns dock i brevet från 2014.⁴⁰

Utbildningsinstitutets styrdokument

Inför Svenska kyrkans utbildningsinstituts start fastställde kyrkostyrelsen ett antal utbildningsplaner som utgör övergripande styrdokument för institutet. För prästutbildningen konstateras att ”[p]rästens uppdrag är att förkunna evangeliet rent och klart”.⁴¹ Det konstateras vidare att ”den blivande prästen [ska] ha kunskap

---

38 Biskopsmötet 2014, s. 46.

39 Lundstedt 2014, s. 31.

40 Sedan jag slutade min tjänst vid utbildningsinstitutet har ytterligare ett biskopsbrev givits ut, det om lärande och undervisning. I detta biskopsbrev berörs inte kyrkliga utbildningar specifikt men det finns avtryck av en hermeneutisk grundsyn. ”Undervisning i denna mening handlar om kunskap som existentiellt tilltal eller trons tilltal. Det sker när vi låter nya och gamla tolkningar av Bibeln och kyrkans tradition möta vår strävan efter mening och fördjupning” (Biskopsmötet 2021, s. 16). ”I den evangelisk-lutherska traditionen läggs stor vikt vid god förkunnelse: Ordet befriar och ger liv. Förkunnelsen ingår i, och formas av, gudstjänstens vidare sammanhang. Den ska utgå från bibelordet, eftersträva ett existentiellt tilltal och beröra trons teologiska och existentiella dimensioner” (Biskopsmötet 2021, s. 16–17). Det finns också en lista med viktiga bibeltexter (Biskopsmötet 2021, s. 43–46). Helene Egnell menar i *Svensk Kyrkotidning* att brevet innehåller ’väldigt mycket *hur* och väldigt lite *vad*. Jag hade förväntat mig att biskoparna skulle säga något om vad i den kristna tron de anser är särskilt viktigt att lyfta fram i vår tid. Vilka försoningsläror, vilka eskatologier är relevanta och hållbara (för att använda ett par modeord)” (Egnell 2021, s. 259).

41 Kyrkostyrelsen 2015, s. 1.

om och förståelse för Bibeltolkning”⁴² vilket bland annat innebär att den blivande prästen ska kunna ”tolka bibeln i relation till traditioner och situationer”.⁴³ Utbildningsplanen förtydligar inte vad som här avses med ”traditioner”.

Mål och strategidokument för Svenska kyrkans utbildningsinstitut är ett internt arbetsmaterial på institutet.⁴⁴ Det berör alla fyra program som ges vid utbildningsinstitutet.⁴⁵ Det godkänns ytterst av utbildningsinstitutets rektor. För prästutbildningen nämns fem punkter om den kompetenta prästen, baserade på biskopsbrevet från 2014. En kompetent präst predikar ”i församlingens kontext utifrån evangelium och tradition så att människor upprättas och stärks i sitt ansvar för varandra och skapelsen”.⁴⁶ Det är grannlaga att i dessa korta rader finna ett tydligt hermeneutiskt förhållnings-sätt. Skrivningen antyder dock att Bibeln i förkunnelsen snarare ska vara *formerande* i den mening att den lägger fokus på det som händer hos åhöraren.

Undervisningen vid utbildningsinstitutet är uppdelad i sju kunskapsområden. Ämnet *homiletik* ingår i kunskapsområdet *guds-tjänst*. Det är framför allt två av kursmålen i kursplanen för detta kunskapsområde som belyser relationen mellan Bibeln och förkunnelsen. Dessa mål menar att den studerande ska ha insikter i hermeneutik och kunna ”arbeta fram och framföra en förkun-nelse, som i trohet mot kyrkans tro, bekännelse och lära, väcker och stärker kristen tro” samt även ”kunna använda sitt eget språk

---

42 Kyrkostyrelsen 2015, s. 1.

43 Kyrkostyrelsen 2015, s. 2.

44 I dokumentet beskrivs syftet på följande sätt: ”Den här texten utgör ett processdokument för Svenska kyrkans utbildningsinstitut i dess helhet. Texten ska spegla en gemensam förståelse av utbildningsinstitutets uppdrag, mål och strategi och ska vid behov revideras och uppdateras inför varje nytt läsår” (Eriksson 2015, s. 1).

45 Diakonprogrammet, församlingspedagogprogrammet, kyrkomusikerpro-grammet och prästprogrammet.

46 Eriksson 2015, s. 3. I en senare utgåva formuleras punkten delvis annorlun-da, när det sägs att en kompetent präst ”predikar evangelium i församlingens kontext så att människor upprättas, fördjupas i tro och stärks i sitt ansvar för varandra och skapelsen” (Svenska kyrkans utbildningsinstitut 2019).

i förkunnelsen och låta bibeltext, kristen tro och mänsklig erfarenhet tillsammans forma predikan”.⁴⁷

Begreppet ”hermeneutik” relateras här specifikt till bibeltexten. Det finns ingen uttrycklig hänvisning till någon särskild hermeneutisk hållning. Det räcker med att ha insikter i ämnet. Den övergripande ramen är dock att en präst ska hålla sig till ”kyrkans tro, bekännelse och lära”. Inom den ramen efterfrågas snarare kunskap om hermeneutik än en särskild hermeneutisk grundsyn. Möjligen beror detta på utbildningsinstitutets verklighet med studerande från 13 olika stift och en rad olika traditioner, som berörts ovan. I valet mellan *normerande* och *formerande* förhållningssätt finns dock i skrivningen en tendens att vara formerande. Kursplanerna godkänns av rektorn men arbetas fram i respektive programteam. Det går därför att beskriva kursplanen som en form av praktik. Det är ett dokument som förändras från år till år. De studerande har också möjlighet att påverka genom så kallade programråd.

Kursscheman är i ännu högre utsträckning levande dokument som beskriver vilka lektioner som ingår i respektive ämne. De utformas av respektive lärare⁴⁸ även om programchefen är involverad i själva schemalagningen. Det jag beskriver i det följande är kursscheman i Uppsala under perioden 2015–19 och jag uppehåller mig kring de präststuderandes slutår.

De lektioner som specifikt berörde relationen mellan Bibeln och förkunnelsen var dels lektion 2 den första terminen, med överskriften ”Från bibeltext till förkunnelse”, dels lektion 3 den andra terminen: ”Exegetiken vilar i hermeneutiken.”⁴⁹ Det var viktigt

---

47 Svenska kyrkans utbildningsinstitut 2018/19 a.

48 Här bidrar jag alltså med mina egna erfarenheter, dokumenterat i ett kursschema. Den andra homiletikläraren, med placering i Lund, har också varit delaktig i framtagandet av kursschemat, som till stora delar liknar varandra på de olika utbildningsorterna.

49 Överskriften för denna lektion bygger på en formulering av Gerdmar och Syreeni där de menar ”att vi aldrig kommer till en text som objektiva vetenskapspersoner, utan som tolkare, färgade, men också berikade, av våra egna frågor och perspektiv. Hermeneutiken är alltså primär, och exegetiken ’vilar’ i hermenutiken” (Gerdmar med Syreeni 2006, s. 123).

att redan tidigt varje termin belysa hur avgörande för förkunnelsen bibeltexten är. Samtidigt hade varje lektion och varje enskild predikoövning en tydlig koppling till Bibeln och därmed till olika hermeneutiska förhållningssätt. Lektionen ”Från bibeltext till förkunnelse”, i början av slutårets första termin, byggde delvis på kapitel 3 ur kursboken: *A Sermon Workbook*.⁵⁰ Winks bibelstudiemetod hjälpte de studerande att se på en bibeltext ur olika perspektiv. Övningen ledde sedan fram till den första predikoövningen som fick en fortsättning i predikoseminarier, där gruppen och läraren fick lyssna till ett stort antal predikningar över samma text. Inför denna lektion hade de studerande också läst texten av Kazen som hänvisar till ovan.⁵¹ På ett tidigt stadium skedde ett samtal om hermeneutikens roll. Lektionen ”Exegetiken vilar i hermeneutiken” ägde rum en bit in i andra terminen. De studerande hade då läst ett kapitel ur en kursbok av Lose.⁵² I ett avsnitt med överskriften *Reading Scripture from the Center*⁵³ visar Lose, med inspiration från *Sachkritik*, hur både Augustinus och Luther haft hermeneutiska nycklar för sin bibelförståelse. Inför lektionen hade de studerande ombetts ta med en valfri, egen predikan i utskrift. De fick sedan läsa varandras predikningar och föra samtal om vilket hermeneutiskt centrum som kunde skönjas. Målet var att de studerande skulle bli medvetna om sin egen hermeneutiska hållning. I samma lektion togs också ett dokument från Lutherska Världsförbundet upp till behandling.⁵⁴ Dokumentet belyser hur central hermeneutiken är i olika lutherska traditioner och hur varierande bibelsyner det finns inom den lutherska gemenskapen.

---

⁵⁰ Troeger och Tubbs Tisdale 2013, s. 19–25.

⁵¹ Kazen 2016, s. 219–225.

⁵² Lose 2013.

⁵³ Lose 2013, s. 36.

⁵⁴ The Lutheran World Federation 2016.

Kurslitteratur

I det följande går jag kortfattat igenom den homiletiska kurslitteratur som använts under mina fyra år vid utbildningsinstitutet. På den pastorala grundkursen har de tre första kapitlen ur Ottenstens och Johanssons bok *Predikan växer fram*⁵⁵ använts. De propagerar för en predikotradition som Grenholm och Nahnfeldt⁵⁶ skulle benämna "livsfrågevillkorad": "Jag kommer med mitt liv till texten för att se vad som händer i mötet med den."⁵⁷ De vänder sig mot en bibelsyn, där texterna har ett redan på förhand givet budskap, som predikanten ska förhålla sig till. Detta gör dock inte att predikanten kan sätta sig över Gud. För Ottensten och Johansson är det självklart att "[p]rästen är Guds Ords tjänare."⁵⁸ med hänvisning till Sundkvist⁵⁹ menar de att prästen ger evangeliet röst men att det är Gud som har auktoriteten.⁶⁰ Det är däremot viktigt att olika röster får höras i gudstjänsten.⁶¹ Två böcker av Brueggemann har använts.⁶² Boken *The Practice of Prophetic Imagination* handlar om hur profetisk predikan kan utformas i vår tid. Brueggemann uppehåller sig inte explicit kring frågor om bibelsyn. Det är dock tydligt att predikanten, enligt Brueggemann, bör låta bibeltexten tala som om Gud verkligen agerar i vår verklighet. I boken *Finally Comes the Poet* tar Brueggemann avstånd från att predika i prosa-form, vilket beskrivs som "a world that is organized in a settled formulae, so that even pastoral prayers and love letters sound like memos".⁶³ Båda böckerna handlar mest om predikans *hur*.

---

55 Ottensten och Johansson 2010.

56 Grenholm och Nahnfeldt 2008, s. 53–72.

57 Ottensten och Johansson 2010, s. 23.

58 Ottensten och Johansson 2010, s. 26.

59 Här hänvisas till Sundkvist 2004. Denna bok ingick som kurslitteratur på slutåret 2015–16.

60 Ottensten och Johansson 2010, s. 25.

61 Ottensten och Johansson 2010, s. 26.

62 Brueggemann 1989 samt Brueggemann 2012.

63 Brueggemann 1989, s. 141.

Under läsåret 2016–17 användes boken *Ord Virker. Retorisk homiletik* av Asmussen.⁶⁴ Asmussens hermeneutik är pragmatisk: ”Det er kun takket være [teksten], at jeg tør optræde som prædikant, underviser eller sjælesørger, for uden den ville jeg være en ynkelig dilettant.”⁶⁵ Sedan hösten 2017 har en bok av Troeger och Tubbs Tisdale – som redan nämnts – varit huvudbok den första terminen.⁶⁶ Boken tar inte uttryckligen ställning för en viss hermeneutisk hållning. De skriver: ”Responsible preachers use varied forms of hermeneutics because they realize there is ’no monolithic interpretation of the biblical text’.”⁶⁷ En annan bok är Troegers *Preaching while the Church is under Reconstruction: The Visionary Role of Preachers in a Fragmented World*.⁶⁸ Denna har de studerande fått läsa under sin första termin. De har skrivit en PM, som de lämnat in och fått respons på. Troeger står för en pågående rekonstruktion av kyrkans relation till Bibeln och menar att Bibeln inte kan tillhandahålla analogier mellan Bibeln och vår tids angelägenheter. ”To be biblical is to continue the work of theological reconstruction . . .”⁶⁹ Den ovan nämnda boken av Lose⁷⁰ handlar om hur den kristna tron ska kunna förkunnas i en postmodern värld. Detta är också en av de frågor Lose uppehåller sig kring, när han talar om *The Preacher and the Postmodern Bible*.⁷¹ Lose menar att varje predikant har någon form av centrum för sin bibelförståelse och att det är viktigt att vara medveten om detta centrum och även dela det med åhörarna, så att predikanten därmed är tydlig med sin förförståelse.⁷² Även om Mannerfeldt antyder att en förändring i

---

64 Asmussen 2010. Denna bok finns återigen på litteraturlistan för läsåret 2021–22.

65 Asmussen 2010, s. 63.

66 Troeger och Tubbs Tisdale 2013.

67 Troeger och Tubbs Tisdale 2013, s. 26.

68 Troeger 1999.

69 Troeger 1999, s. 31.

70 Lose 2013.

71 Lose 2013, s. 31.

72 Lose 2013, s. 40.

kurslitteraturen äger rum mot det mer budskapsorienterade, bort från det relationsorienterade, torde ändå litteraturen ligga närmare en syn där bibel användningen i predikan är formerande mer än normerande.

Studering

I slutet av den andra terminen ska de studering läsa en valfri homiletisk bok med följande instruktion: ”Skriv en recension av boken /.../ där Du också redovisar Din egen uppfattning om den och om/hur den har hjälpt dig att utvecklas som förkunnare.”⁷³ Vid seminariet vårterminen 2019 frågade jag de studering om jag fick citera ur deras PM, vilket de godkände. Därför kommer jag att använda några rader ur vissa texter, för att illustrera den bredd som finns bland de studering, vad gäller bibelsyn. Det förekommer att studering väljer litteratur ur andra traditioner. Ett exempel är följande: ”Även om Goldsworthy⁷⁴ kommer från ett konservativt evangeliskt anglikanskt sammanhang tycker jag att det finns mycket att hämta i den här boken.”⁷⁵ En populär bok att läsa är antologin *Allvarligt talat*. Många fastnar för en redan nämnd artikel av Nahnfeldt och Grenholm, där de skiljer på ”textfrågevillkorad” och ”livsfrågevillkorad” bibeltolkning.⁷⁶ En studering får efter läsningen upp ögonen för sin egen predikostil och skriver:

När jag granskar mitt eget predikoarbete utifrån de två modellerna inser jag att [om] de två senaste predikningarna jag höll kan man överskådligt säga att den ena följde den textfrågevillkorade modellen och den andra livsfrågevillkorade modellen. Jag tror att jag nådde fram till församlingen ungefär lika väl men jag fick kämpa mycket mer med den

---

73 Göranson 2019 b.

74 Goldsworthy 2000.

75 Bokrecension inlämnad av studering 1.

76 Grenholm och Nahnfeldt 2008, s. 53–72.

textfrågevillkorade predikan än jag utgick i någonting som hänt nyligen och applicerat detta på texten än när jag gjorde tvärt om. Jag var dock inte medveten om att jag hade dessa två ingångar i predikoskrivande förrän jag läste denna artikel.⁷⁷

En annan studerande, som läst samma text, fastnar för det feministteologiska perspektiv som finns: ”Text och tradition bjuder feministiska tolkningar motstånd, men gör dem inte omöjliga. Det finns öppningar där vi kan ge kvinnorna mer plats än hon ges i texten. Såväl texterna som vi själva är tidsbundna – och därmed också predikan.”⁷⁸ Ytterligare en kommentar till samma text visar att en studerande lika gärna kan landa i den textfrågevillkorade predikostilen, trots att hen klart och tydligt lutar åt den livsfrågevillkorade:

Skulle en predikant arbeta textfrågevillkorat kan hen fråga efter vad det var som fick de första lärjungarna att lämna allt och följa Jesus – arbetar hen istället livsfrågevillkorat kan hen istället fråga efter innebörden för oss idag att släppa allt vi har för trons skull. /.../

Personligen upplever jag att den första modellen, den som söker följa med lärjungarna i båten är mer intressant, utan att den andra modellen för den saken blir ointressant, men den tenderar till ett visst mått av lagiskhet när den söker reda ut ”vad och hur vi ska prioritera i våra liv”.⁷⁹

För just denna studerande blir alltså den andra modellen mer normerande. En annan prästkandidat har läst en bok om funktionsnedsättning och bibelsyn.⁸⁰

---

77 Bokrecension inlämnad av studerande 2.

78 Bokrecension inlämnad av studerande 3.

79 Bokrecension inlämnad av studerande 4.

80 Avalaos, Melcher och Shipper 2007.

Jag har fått många insikter och nycklar att låsa upp bibeltexter med och har förstås stärkts i min befrielseologiska ansats. /.../ Bibeltexter har förmågan att befria från – och cementera sociala normer. Det är mitt ansvar som predikant att välja det första – att rent förkunna Guds ord.⁸¹

I dessa korta rader hör jag som homiletiklärare en återklang av det samtal vi fört om vikten av att vara medveten om sitt hermeneutiska centrum. En annan bok i det befrielseologiska fältet är skriven av Buttrick.⁸² Den studerande skriver:

Från allra första början är kyrkan en predikogemenskap där Guds ord bärs fram. Lärjungarna var övertygade om Guds ords kraft /.../ Det bör också vi i vår tid vara för att inte tappa bort oss i predikan. Predikan utan tro på Guds ords kraft är inte mer än tomma ord.⁸³

Under mina fyra år som lärare har jag läst drygt 100 recensioner. Med de exempel jag valt vill jag visa den bredd som finns både i val av böcker och när det gäller de studerandes egna reflektioner.

Frågan hur de studerande påverkar undervisningen, utifrån den pedagogik som är utbildningsinstitutets, skulle behöva ett studium för sig. Det är dock min erfarenhet att det spelar roll. Något jag själv upplevt som en utmaning är svårigheten att föra samtal kring relationen mellan egna och andras tolkningstraditioner. Den hermeneutiska strategin är att utgå från sitt eget perspektiv.⁸⁴ Jag anar att jag också bidragit till detta.

---

81 Bokrecension inlämnad av studerande 5.

82 Buttrick 1994.

83 Bokrecension inlämnad av studerande 6.

84 ”Den studerande ska efter avslutad utbildning

• kunna bearbeta centrala teologiska teman och bibeltexter i förhållande till den egna personliga tron, den blivande professionen och samhällskontexten” (Svenska kyrkans utbildningsinstitut 2018/19 b).

Intryck från en debatt om utbildningsinstitutet

Mot slutet av 2020 publicerades en utvärdering av verksamheten vid Svenska kyrkans utbildningsinstitut 2014–2019. I en artikel i *Kyrkans Tidning* kommenterar rektor Kenneth Nordgren:

En återkommande kritik är att det inte givits tillräcklig undervisning om olika fromhetstraditioner.

– Vi försöker uppmuntra de studerande att själva berätta om och bredda utbildningen med olika uttryck. Men det är inte alltid det sker och vi lyckas inte tillräckligt aktivera studerande att stå för det som de tycker saknas.⁸⁵

Efter utvärderingens publicering skrev 16 tidigare studenter om sina intryck från utbildningsinstitutet. De fick svar från rektorn och chefen för prästprogrammet. I replikskiftet kom ytterligare en inlägga från 28 tidigare studenter. Denna bemöttes av institutets ledning. I en slutreplik svarade sedan de 28 studenterna.⁸⁶ Dessutom publicerades två andra debattartiklar av tidigare studenter samt ett ledarstick av opinionschef Jonas Eek.⁸⁷ En närläsning av dessa nio texter gör gällande att det de tidigare studenterna tar upp delvis handlar om hermeneutik även om det begreppet inte förekommer. Begreppen ”Bibel” eller ”bibelsyn” förekommer endast tre gånger i dessa åtta texter. Vid ett tillfälle lyfts dock bibelsynsfrågan fram explicit, när det sägs att många ”har erfarenhet av att sitta tysta och bli omtalade som ett problem på grund av en bibel-, kyrko- eller sakramentssyn som avviker från den som SKUI i någon mening representerar”.⁸⁸ I en debattartikel nämns en bok om bibelsyn i kurslitteraturen.⁸⁹ Ytterligare en artikel menar att de studerande har med sig teologin när de kommer till SKUI.

---

85 Ljungkvist 2022.

86 Sanfridsson m.fl. 2021.

87 Eek 2021.

88 Sader m.fl. 2020.

89 Pleijel 2021.

Fokus under slutåret bör vara på praktik och att läraren är så kunnig att undervisningen inte behöver bygga på omfattande referenslitteratur. Bibel, handbok, psalmbok och andra för kyrkan avgörande bekännelse-dokument är fullt tillräckliga.⁹⁰

Däremot talas det om ”tolkning” flera gånger. En inlägga menar att utbildningen ska vara ”berikande och utvecklande genom att perspektiv får brytas och alla utmanas att bredda reflektionsförmågan och öppna för en mångfald av tolkningar”.⁹¹ I en annan debattartikel svarar institutets ledning och tycker sig ”ha uppmuntrat till, och fortsätter att uppmuntra, olika tolkningar och uttryck under utbildningstiden”.⁹² Detta tar de tidigare studenterna fasta på och svarar:

I sitt svar till oss (KyTi 29/12–20) skriver Pettersson och Nordgren att ett mål för SKUI är att utbildningen ska ”vara berikande och utvecklande genom att perspektiv får brytas och alla utmanas att bredda reflektionsförmågan och öppna för en mångfald av tolkningar”. Detta är en lovvärd målbild som vi gärna skriver under på.⁹³

Ledningen berör också en problematik som gäller samtalsklimatet. ”Dessvärre ser vi ibland att studerande i namn av sin uppfattning tar ett tolkningsföreträde och stänger fortsatta samtal.”⁹⁴

---

⁹⁰ Mayim och Emilsson 2021.

⁹¹ Nordgren och Pettersson 2020.

⁹² Nordgren och Pettersson 2020.

⁹³ Gerdås m fl 2021.

⁹⁴ Nordgren och Pettersson 2021.

Mitt eget bidrag som lärare i homiletik 2015–2019

Med inspiration från mina år som missionär och utsänd medarbetare i Sydafrika har bredden i de fromhetstraditioner som finns representerade vid utbildningsinstitutet, fascinerat mig. Jag har samtidigt varit mån om att det som sägs i predikan ska vara talbart. Det är inte alltid enkelt. Vi lärare hävdade ofta att de studerande, när de kommer till utbildningsinstitutet, borde känna att de fick tänka fritt. Någon uttryckte det i termer att det är skillnad på att *prövas* och att *pröva*. Prövade är de redan i antagningsprocessen. Nu får de själva pröva att göra pastoralteologi. Omvandla den akademiska, religionsvetenskapliga kunskapen till sådan teologi, som fungerar i församlingen d.v.s. teologi som går att kommunicera i församlingslivet och i kontakten med det omgivande samhället. För att förklara hur jag såg på saken i homiletikundervisningen, inledde jag därför de senaste terminerna den första lektionen med att läsa upp ett slags programförklaring för hur jag som lärare i homiletik önskade att de studerande skulle förhålla sig till sina olika traditioner. Dels betonade jag att de redan var antagna, dels att det de uttryckte måste gå att ifrågasätta.⁹⁵ Det var viktigt att hålla ihop båda dessa tankar. Min upplevelse efter fyra år var dock att den försiktighet som bland andra Göran Lundstedt ovan ger uttryck för, och som de studerande upplever i förhållande till antagningsprocessen, fortfarande i viss mån låg som ett lock på frimodigheten.

---

95 ”1. Ni kommer från olika sammanhang. Ni är olika. Bär med er olika traditioner, teologier och olika slags fromhet. En rikedom. Ni är alla antagna för tjänst som präster i Svenska kyrkan.

Det betyder att Svenska kyrkan ser Dig som en gåva. Och Din tradition är intimt sammanflätad med vem Du är. Svenska kyrkan har bedömt att Du bidrar till helheten. Vila i detta! Min önskan är att ni ska predika utifrån er tradition och göra det med frimodighet.

2. De ord som Du förkunnar – Din predikan – är inte Din egen ägodel. På samma sätt som kyrkan ser Dig som en gåva, är Dina ord en gåva till församlingen. En gåva som går att bruka. Det Du har sagt är talbart. Det går att prata om det. Ställa nyfikna frågor. Problematisera. För ingen av oss är färdig. Som präst äger Du inte Din predikan. Du delar den med församlingen.

Detta övar vi oss på utbildningsinstitutet. Att närma oss varandras ord och tankar. Även detta med frimodighet” (Anders Göranzon 2019 a).

Jag skulle tidvis vilja beskriva de studerande som stukade subjekt. Att de kommer från olika stift med olika traditioner blev ofta tydligt men att samtalet om detta är önskvärt skulle kunna komma till uttryck tydligare i exempelvis kursplanerna. Min erfarenhet är att det i kursplanen saknades en skrivning om vikten av att kunna föra samtal om de olika traditionernas hermeneutiska grundprinciper. Jag skriver detta väl medveten om att jag under min tid vid institutet kunde varit mer aktiv i utformningen av kursplanen på denna punkt.

Diskussion

Svenska kyrkans grundläggande dokument liksom utbildningsinstitutets styrdokument understryker hur viktigt det är att de blivande prästerna har förmågan att predika, så att Guds ord förkunnas rent och klart. När dokumenten talar om hermeneutik sägs dock väldigt lite om vilka hermeneutiska strategier som bör gälla i Svenska kyrkan generellt eller mer specifikt inom homiletikundervisningen. Att undervisningen vid utbildningsinstitutet ska följa Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära är otvetydigt. Det förutsätts också att Bibeln behöver tolkas i vår tid. Däremot är det, utifrån grunddokumenten, inte entydigt huruvida bibeltexten ska förstås på ett *normerande* eller *formerande* sätt, även om institutets egna styrdokument tenderar att luta mer åt en formerande syn.

Hos de studerande finns olika bibelhermeneutiska strategier. Det är rimligt att anta att de olika stiften bär på olika hermeneutisk grundsyn i förhållande till Bibeln. Detta påverkar homiletikundervisningen – och för den delen all annan undervisning – vid institutet. I viss mån ger de studerande uttryck för olika strategier. I de korta exempel på inlämningsuppgifter som redovisats framkommer att de studerande gärna prövar sin egen predikostil mot litteraturen.

Det är svårt att se några entydiga tendenser i mitt material vad gäller utvecklingen av den hermeneutiska grundsynen i homiletikundervisningen. Möjligen går det att skönja att den studerandes

eget personliga perspektiv förstärks i jämförelse med den mer tydliga trohet mot kyrkans bekännelse, som exempelvis Brilioth och Lönnebo förordar. I så fall sker en utveckling mot att hermeneutiken blir mer individualistisk.

Institutets strävan är att skapa ett utrymme för reflektion kring bibelsyn och hermeneutik, där olika uppfattningar ska kunna torgföras och diskuteras. Det finns dock erfarenheter bland både lärare, studerande och skolans ledning att det respektfulla samtalet inte alltid infinner sig. Det är av intresse att notera att de debattartiklar som redovisas i ringa omfattning anknyter till bibelsynsfrågan. Det kan uppfattas som ytterligare ett tecken på att frågan inte artikuleras men kanske ändå spelar roll som en underström.

En fråga som väcks är om det skulle vara till hjälp med en större tydlighet i vilken hermeneutisk grundsyn som institutet vilar på? En tentativ hypotes var inledningsvis att det inte finns någon sådan enhetlig hermeneutisk grundsyn i homiletikundervisningen vid utbildningsinstitutet. Det finns inget i det ovan analyserade materialet som motsäger denna hypotes. Men kunde en tydligare beskrivning av möjliga hermeneutiska grundsyner i Svenska kyrkan vara önskvärd? Det senaste biskopsbrevet om Bibeln fyller 25 år i år. Noteras kan att den finska kyrkans biskopar nyligen skrivit ett biskopsbrev om bibelsyn.⁹⁶ Det kanske är dags för ett liknande i Svenska kyrkan.

---

⁹⁶ Biskopsmötet, Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2021.

Summary

How May Christ Become Incarnated in the Sermon?: On Strategies for Biblical Hermeneutics in the Homiletic Teaching at the Church of Sweden Institute for Pastoral Education

Anders Göranzon, Dr. Th., director of the Swedish Bible Society

anders.goranzon@outlook.com

The objective of this paper is to look at the relationship between hermeneutical strategies in relation to the Bible and the homiletical education at the Church of Sweden Institute for Pastoral Education. The main research goal is to examine the consequences of the tensions between official documents and factual hermeneutical strategies. The method applied is comparative study of literature, where doctrinal documents of the Church of Sweden is analyzed. Some regulatory documents at the Institute are also examined as well as course literature. Finally, the contribution of the students is brought into the picture. The author also contributes with his own experiences as lecturer in homiletics. A pair of concepts are borrowed from Thomas Kazen, who makes a distinction between the *normative* and *formative* roles of the Bible in preaching. One observation from the study is that the institute does not seem to have a clear hermeneutic strategy. There is a willingness to allow different views to be heard. The Church of Sweden does however assume that members of its clergy are trained in hermeneutics and that they are able to interpret the biblical message and contextualize it into a specific context of time and situation. In that sense one can say that the hermeneutical strategy at the institute leans towards a *formative* direction. When the role of students is taken into consideration, the picture becomes broader. They represent different theological traditions. The end of the article consists of a discussion on how the institute can be a space where these differences are being shared.

Källor och litteratur

Tryckta källor

- Asmussen, Jan Sievert, 2010, *Ord Virker: Retorisk Homiletik*. Frederiksberg: Anis.
- Svenska kyrkans bekännelseskriterier, 1985. Stockholm: SKEAB Verbum.
- Avalaos, Hector, Melcher, Sarah J. och Shipper, Jeremy, 2007, "This abled Body" *rethinking disabilities in biblical studies*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Biskopsmötet, 1997, *Ord från Gud: Om den gudomliga uppenbarelsen i kyrkans tro och liv*. Uppsala.
- Biskopsmötet, 2014, *Kallad till diakon och präst i Svenska kyrkan*. Uppsala.
- Biskopsmötet, 2021, "och lär dem ..." *Ett biskopsbrev om lärande och undervisning*. Uppsala.
- Biskopsmötet, Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland, 2021. *Bibeln och kyrkan: Inlägg av biskoparna i Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2021*. Vasa: Grano Oy.
- Biskopsmötets bibelkommission, 1970, *Bibelsyn och bibelbruk*, Lund: H. Ohlsson.
- Block, Per, 1998, "Förord". I: Per Block (red.), *Om Tolkning. V. Bibeln som auktoritet. Tro & Tanke*, Svenska kyrkans forskningsråd, 1/1998.
- Brilioth, Yngve, 1945, *Predikans historia*. Lund: Gleerups förlag.
- Brueggemann, Walter, 1989, *Finally Comes the Poet: Daring Speech for Proclamation*. Minneapolis: Fortress Press.
- Brueggemann, Walter, 2012, *The Practice of Prophetic Imagination: Preaching an Emancipating Word*. Minneapolis: Fortress Press.
- Buttrick, David, 1994, *A Captive Voice: The liberation of preaching*. Westminster: Fortress Press.
- Den Svenska kyrkohandboken del II, Vignings-, Sändnings-, Mottagnings- och Inviigningshandlingar, Antagen för Svenska kyrkan av 1987 års kyrkomöte*, 1988. Stockholm.
- Dysthe, Olga, 1995, *Det flerstämmiga klassrummet: Att skriva och samtala för att lära*. Lund: Studentlitteratur.
- Fagerberg, Holsten, 1984, "Har exegetiken någon betydelse för homiletiken?". I: *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 60, s. 97-106.
- Egnell, Helene, 2021, "Vad vill biskoparna att vi ska lära? Ledare". *Svensk Kyrkotidning*, nr 9 (5136) Årgång 117, s. 259.
- Evertsson, Magnus. 2014. *Liknelser och läsningar: Reception av liknelseberättelser ur Lukasevangeliet, kapitel 10-15, i predikoutkast för Svenska kyrkan 1985-2013*. Skellefteå: Artos & Norma.
- Gerdmar, Anders, med Syreeni, Kari, 2006, *Vägar till Nya testamentet: Metoder, tekniker och verktyg för nytestamentlig exegetik*. Lund: Studentlitteratur.
- Goldsworthy, Graeme, 2000, *Preaching the Whole Bible as Christian Scripture: The Application of Biblical Theology to Expository Preaching*. Grand Rapids: W.B. Eerdmans.
- Grane, Leif, 1959, *Confessio Augustana med noter och kommentarer: Orientering i den lutherska reformationens grundtankar*. Stockholm: SKEAB Verbum.

- Grenholm, Cristina, 1997, "Biskoparna faller på eget grepp", Recension av Biskopsmötet, Ord från Gud. Om den gudomliga uppenbarelsen i kyrkans tro och liv, Uppsala. I: *Svensk Kyrkotidning* 93, s. 484-485.
- Grenholm, Cristina och Nahmfeldt, Cecilia, 2008, "Hur kan nya budskap komma ur gamla texter?", I: Hanna Stenström (red.), *Allvarligt talat: Om Predikan*. Stockholm: Verbum, s. 53-72.
- Hallonsten, Gösta, 2011, *Lex orandi – lex credendi: En kommentar till trosbekännelsen*. Skellefteå: Artos.
- Kazen, Thomas, 2016, "Om bibeltext i gudstjänsten och bibeltolkning i predikan". I: *Svensk Kyrkotidning* 7/2016, s. 219-225.
- Larsson, Bo, 1993, "Nutida predikan". I: *Homiletiskt seminarium 1992*. Klockrike. s. 55-90.
- Lose, David J., 2013, *Preaching at the Crossroads: How the world—and our Preaching—is Changing*. Minneapolis: Fortress Press.
- Lundstedt, Göran, 2014, "Kallad till präst. »Varför är prästkandidater så oroliga och försiktiga nuförtiden?«, Ledare". I: *Svensk Kyrkotidning*, Vol. 110, s. 31.
- Lönnebo, Martin, 1977, *Homiletik: En introduktion i kyrkans förkunnelse*. Arlöv: Verbum.
- Mannerfelt, Frida, 2018, "Kontrast och Kontinuitet. Predikoidealet i Svenska kyrkans prästutbildning 1903-2017". I: Stephan Borgehammar (red.), *Predikan i tid och otid. Årsbok för Svenskt Gudstjänst* 93, s. 123-162.
- Mostowlansky, Till och Rota, Andrea, 2016, "A Matter of Perspective? Disentangling the Emic-Etic Debate in the Scientific Study of Religion's". I: *Method and Theory in the Study of Religion* nr 8, s. 317-336.
- Olsson, Birger, 2004, "Enfald och mångfald i mitt umgänge med bibeltexter". I: *Svensk Teologisk Kvartalskrift*. Årg. 80, s. 27-37.
- Ottensten, Maria och Johansson, Tina, 2010, *Predikan växer fram*. Stockholm: Verbum.
- Rogers, Andrew P, 2015, *Congregational Hermeneutics: How Do We Read?*. Surrey: Ashgate.
- Sundkvist, Bernice, 2004, *Evangelium och existens: Predikan som helande dialog*. Skellefteå: Artos.
- Svenska kyrkan, *Biskopsbrev*. På: <https://www.svenskakyrkan.se/biskopsbrev> (2020-05-23).
- Svenska kyrkan, *Kyrkoordning för Svenska kyrkan*. Lydelse 1 januari 2022. På: <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkoordningen> (2022-01-30).
- Svenska kyrkan, *Svenska kyrkans utbildningsinstitut*. På: <https://www.svenskakyrkan.se/utbildningsinstitutet/hitta-till-oss> (2022-01-15).
- The Lutheran World Federation, 2016, *The Bible in the Life of the Lutheran Communion. A Study Document on Lutheran Hermeneutics*. Geneva: WCC.
- Troeger, Thomas H., 1999, *Preaching while the Church is under Reconstruction. The Visionary Role of Preachers in a Fragmented World*. Nashville: Abingdon Press.
- Troeger, Thomas H. och Tubbs Tisdale, Leonora, 2013, *A Sermon Workbook. Exercises in the Art and Craft of Preaching*. Nashville: Abingdon Press.

- Wejryd, Anders, 2021, *Lutherhjälpen som försvann*, Diss. Uppsala universitet.
- Willander, Erika och Blåder, Niclas, 2016, ”Svenska kyrkan och dess prästers tro”, I: *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, 92, 50–64.
- Winninge, Mikael, 2019, ”Tidsandan och synen på Bibeln i offentligheten – Bibelkunskap, bibelvetenskap och inomkyrklig sekularisering”. I: *Svensk Kyrkotidning* 5/2019, s. 148–152.

Ej publicerade dokument

- Eriksson, Anne-Louise, *Mål och strategidokument för Svenska kyrkans utbildningsinstitut*, Uppsala 2015.
- Göranzon, Anders, 2019 a, *Lektion 1. Introduktion* 2019.
- Göranzon, Anders, 2019 b, *Instruktion för Homiletiskt litteraturseminarium* (PHUpp vt19).
- Kyrkostyrelsen, *Utbildningsplan för Svenska kyrkans pastoralteologiska utbildning till präst. Dnr NUFK 2013/52, Ks 2015/1017. Fastställd av kyrkostyrelsen den 17 november 2013. Reviderad av kyrkostyrelsen den 17 november 2015.*
- Svenska kyrkans utbildningsinstitut, *Kursplan, Prästprogrammet, Kunskapsområde: Gudstjänst*, 2018/19 a.
- Svenska kyrkans utbildningsinstitut, *Kursplan. Prästprogrammet. Kunskapsområde: Teologi och Samhälle*. 2018/19 b.
- Svenska kyrkans utbildningsinstitut, *Mål och strategi SKUI*, 2019

Inlämningar studerande

Bokrecension inlämnad av studerande, nr 1-6.

Debattartiklar mm

- EEK, Jonas, 2021, Gemensam utbildning har uppenbara nackdelar. Ledare i *Kyrkans Tidning* 20 januari 2021. <https://www.kyrkanstidning.se/ledare/gemensam-utbildning-har-uppenbara-nackdelar> (2021-12-12).
- Gerdås, Ylva m fl, 2021, Utbildningsinstitutet når inte upp till sina ambitioner. Debattartikel i *Kyrkans Tidning* 20 januari 2021. <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/utbildningsinstitutet-nar-inte-upp-till-sina-ambitioner> (2021-12-12).
- Ljungkvist, Matilda, 2020, Utvärdering visar: Präststudenter och män mest kritiska. *Kyrkans Tidning* 16 december 2020. <https://www.kyrkanstidning.se/nyhet/praststudenter-och-man-ger-den-hardaste-kritiken> (2022-01-15).
- Mayim, Lina och Emilsson, Rose-Marie, 2021, Därför är vi nöjda med vår utbildning på SKUI. Debattartikel i *Kyrkans Tidning* den 4 februari 2021. <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/darfor-ar-vi-nojda-med-var-utbildning-pa-skui> (2022-01-15).

- Nordgren, Kenneth och Pettersson, Elisabet, 2020, Utbildningsuppdrag med sikte framåt, Debattartikel i *Kyrkans Tidning* 29 december 2020, <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/utbildningsuppdrag-med-sikte-framat> (2022-01-15).
- Nordgren, Kenneth och Pettersson, Elisabet, 2021, Dialog som utbildningsväg för att nå längre. Debattartikel i *Kyrkans Tidning* 24 januari 2021. <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/dialog-som-utbildningsvag-att-na-langre> (2021-12-12).
- Plejtel, Richard, 2021, En teologisk åsiktskorridor kommer på olika sätt till uttryck i såväl undervisning som gudstjänstfirande på SKUI, anser debattören. Debattartikel i *Kyrkans Tidning* 28 januari 2021. <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/teologiska-asiktskorridor-pa-utbildningsinstitutet> (2021-12-12).
- Sader, Peter m fl, 2020, Bredden och mångfalden tas inte till vara på utbildningen, debattartikel i *Kyrkans Tidning* 17 december 2020. <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/bredden-och-mangfalden-tas-inte-till-vara-pa-utbildningen> (2022-01-15).
- Sanfridsson, Kenth m fl, 2021, Viktigt att göra något åt den osunda kulturen. Debattartikel i *Kyrkans Tidning* den 2 februari 2021. <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/viktigt-att-gora-nagot-den-osunda-kulturen> (2022-01-15).

MARIA BENGTTSSON OCH RIIKA WESTERHOLM

Diakonen i liturgin

Skellefteå: Artos, 2021. 127 s. ISBN 978-91-7777-177-7

Med 1987 års kyrkohandbok infördes parallella vigningsordningar för präst och diakon inom Svenska kyrkan. Den nya kyrkoordning som antogs i samband med förändrade relationer mellan kyrka och stat år 2000 stadfäste därefter diakonatet som del av kyrkans treledade vigningstjänst. Diakonaten beskrivs i kyrkoordningen uttryckligen som karitativt inriktat. Men på vilket sätt är diakonatet förankrat i liturgin?

Den frågan ligger bakom diakonerna Maria Bengtssons och Riika Westerholms bok *Diakonen i liturgin: Ett biskopsbrev om diakoni* (2015) som tydliggör att diakoni är en grundläggande livsyttring för kyrkan. Samtidigt påpekar bokens författare att det råder en oklarhet om både diakonins och diakonens relation till liturgin. Vilken liturgisk funktion fyller en diakon och mot bakgrund av vilka motiv? Med sin bok vill de bidra både till klargöranden av detta och en fördjupad diskussion.

Efter ett förord av biskopen i Lunds stift, Johan Tyrberg, omfattar boken sju kapitel som tematiskt sträcker sig från en historisk bakgrund, över diskussioner om ämbete och vigning, hur ecklesiologi och liturgi hör samman och hur en mässa är uppbyggd, till konkreta råd och anvisningar om klädsel och diakonemblem och vad en diakon lämpligen kan och bör ha för uppgift i en gudstjänst. Allt detta behandlas på 127 luftiga sidor. Till bokens förtjänster kan

framhållas bildmaterialet, som visar präster och diakoner av olika kön som tjänstgör tillsammans i olika funktioner. Framställningen rymmer vissa noter och en kort referenslista, tyvärr dock med en hel del onödiga korrekturfel.

Syftet med boken är dock inte akademiskt. Ett delsyfte förefaller vara att introducera pågående forskning om diakoni och diakonat, i synnerhet i relation till liturgi, för en bredare läsekrets av präster, diakoner och andra intresserade. Den vetenskapliga diskussionen om diakonat och diakoni är komplicerad och rymmer många ifrågasättanden av både tidigare vetenskapliga rön och kyrkliga bruk. På det korta utrymme som ges betyder det att de historiska bakgrundsavsnitten bitvis blir väl svepande och riskerar att skapa mer oklarhet än fördjupning. Det gäller exempelvis den lutherska reformationens konsekvenser för diakonatet.

De kapitel som mer konkret behandlar diakonen i liturgin är tydligare och anvisningarna varierar mellan förslag formulerade som vad diakonen ”kan” göra till hur fördelningen av uppgifter ”bör vara” eller till och med ”är”. Här följer författarna i sitt tonläge relativt tätt i spåren på Sven-Erik Brodd i hans bok *Diakonen i mässan* (2005). Däremot saknar jag en fördjupad diskussion av *varför* ett visst moment ska utföras av en diakon, i linje med författarnas i inledningen uttryckta intention. Med tanke på att detta mig veterligt är den första bok på svenska i detta ämne som skrivits av diakoner saknar jag också mer erfarenhetsbaserade resonemang. Principer är en sak, hur gudstjänst fungerar i praktiken en annan.

Det sista kapitlet argumenterar tydligt och klart för vikten av diakoners tjänstgöring i gudstjänst. Exempelvis menar författarna att om inte diakonen ges plats i liturgin finns en risk att diakonin mister sin förankring i den gudstjänstfirande gemenskapen och blir verksamheter som bildar egna öar. De menar också att den rådande oklarheten om diakonens roll i mässan riskerar att skapa osäkerhet och onödiga motsättningar i arbetslagen.

Detta argument får stöd av en nyligen publicerad undersökning om diakonens uppgifter i Svenska kyrkans gudstjänst, som visar

att de flesta diakoner tjänstgör regelbundet i huvudgudstjänst. Allmänna riktlinjer saknas för denna tjänstgöring, även om vissa stift förefaller ha egna riktlinjer. I huvudsak visar dock undersökningen att det är enskilda personers egna önskemål som styr tjänstgöring i gudstjänsten (Charlotte Säll och Karin Ahlqvist "Diakonens uppgifter i Svenska kyrkans gudstjänst", s. 163–181 i Elisabeth Christiansson Drake, Mats J. Hansson och Stig Linde (red.) *Diakoni – reflektion och praktik*, Stockholm: Verbum, 2022, 168f).

Mot denna bakgrund är Bengtssons och Westerholms ambition angelägen och deras bok är ett välkommet första steg i en diskussion som skulle behöva fortsätta och fördjupas på olika sätt. Ytterligare presentationer av aktuell internationell forskning på svenska behövs, liksom introduktioner av resultatet av aktuella ekumeniska överläggningar. Likaså behövs grundforskning på svensk mark, både om diakonatets historia och dess utmaningar i samtiden, inte minst vad gäller förhållandet mellan karitativ tjänst och förankring i gudstjänsten.

Ninna Edgardh

GUSTAV BJÖRKSTRAND

Svenska psalmförfattare i Finland

Kyrkohistoriska arkivet i Åbo (Meddelanden 52). Åbo: 2022. 342 s.

ISBN 978-952-12-4149-9

Biskop emeritus Gustav Björkstrand har tagit sig an att skriva en översikt över alla finlandssvenska psalmförfattare. Detta verk innehåller biografiska översikter och hymnologiska introduktioner till inte färre än 43 psalmförfattare, alltifrån Sigfrid Aronus Forsius som på 1600-talet gav ut *En liten psalmbok* med den ännu sjungna psalmen "Upp min tunga, att lovsjunga", till 1900-talets författare, några ytterligare finns nämnda kring tillägget *Sånger i Guds värld*. Däremellan ryms den finska litteraturens stora herrar Johan Ludvig Runeberg och Zacharias Topelius, men också flera för oss i Sverige okända psalmförfattare, som Alfons Takolander och Viola

Renvall, trots att de skrivit sina verk på svenska. Kanske kan denna bok få oss att upptäcka vårt östra grannlands pärlor?

Bland nu levande kan nämnas Catharina Östman som skrivit en psalm för nutidens människor om balansen mellan arbete och vila, ”Vi är tyngda, trötta, tomma”, liksom hon översatt andras verk, såsom Seppo Suokunnas psalm, som vi i *Psalmer i 2000-talet* känner som ”Herre, du har anförtrott”. En av mina egna favoriter, danske Jørgen Gustava Brandts psalm, ”Tænk at livet koster livet”, har hon också översatt till svenska.

Hymnologin är tvärvetenskaplig vetenskap, vilket passar Björkstrand som varit professor vid Åbo i både kyrkohistoria och praktisk teologi. För en svensk läsare blir den finska hymnologin också en introduktion till historien om Finland, som för många av oss är okänd. Den finska psalmhistorien är tätt sammanvävd med landets och de dubbla språken i den finska lutherska kyrkan.

Boken inleds lämpligt med en översikt över den finlandssvenska psalmbokshistoriken. Under stormaktstiden hade Sverige och Finland en gemensam rikspsalmbok, 1695 års psalmbok. Efter Finlands uppgående i det ryska riket fanns ingen instans som kunde godkänna en luthersk psalmbok, då en rysk ortodox tsar knappast kunde godkänna en annan kyrkas bekännelseokument och den finska kyrkan först inte hade ett kyrkomöte. 1853 tillsattes en psalmbokskommitté på svenska och 1863 en finsk psalmbokskommitté. Men det dröjde till 1886, efter att det under större delen av århundradet arbetats fram fyra olika psalmboksförslag, innan de första finskproducerade psalmböckerna kom, då samtidigt på finska och svenska. 1695 års svenska psalmbok kom alltså att användas i Finland i nästan två århundraden, då den wallinska psalmboken (1819) kom efter splittringen.

Björkstrand har tidigare skrivit en biografi om ärkebiskopen Jacob Tengström i Åbo, som inledde arbetet med en finlandssvensk psalmbok. Tengström hade en finsk psalmboksverkstad, dit han bjöd in Frans Michael Franzén, som senare blev biskop i Härnösand. Franzén var född och uppvuxen i Uleåborg och skrev sina första psalmer i Finland. Han kom att bli Johan Olof Wallins närmaste med-

arbetare, efter att han valt att stanna i Sverige då riket sprängdes. Han har skrivit både adventspsalmen ”Bereden väg för Herran” och påskpsalmen ”Vad ljus över griften”. Båda dessa har numera genomgått skilda språkliga bearbetningar i både Sverige och Finland, som delvis skymmer Franzéns språkligt pregnanta och poetiskt vackra bildspråk. 1836, fyra år efter Tengströms död utkom ett första finskt psalmboksförslag, men detta lades aldrig fram av hans efterträdare

Den svenska psalmboken i Finland hade inte blivit till utan Runeberg, som varit under Tengströms beskydd. Han kom att ingå i psalmbokskommittén, trots att han sällan gick i kyrkan och var kritisk till den pietistiska väckelserörelsen. Han arbetade dock idogt, trots en mycket svår utgångspunkt, då det krävdes att såväl antalet psalmer, som nummerföljd och versmått från 1695 års psalmbok (!) skulle bevaras. Han framlade med kommittén det andra förslaget till svensk psalmbok för de evangeliskt-lutherska församlingarna i storfurstendömet Finland 1857, vilket dock kom att till stora delar förkastas. Med Björkstrands beskrivning undrar jag om han inte borde ingå bland de nordiska skapelseteologerna utifrån hans tankar om Guds närvaro i allt, och att hans påverkan på finskt psalmboksarbete jämförts med Grundtvigs. Björkstrand menar att den svenska psalmboken varit trognare Runebergs original än de finska bearbetningar som gjorts. Bland Runebergs psalmer i den svenska psalmboken torde ”Jag lyfter ögat mot himmelen”, förkortad med en vers, vara den mest välbekanta och oftast sjungna.

Efter att Runeberg fått dra sig tillbaka p.g.a. ett slaganfall, kom Zacharias Topelius att ingå i psalmbokskommittén och arbetade med ytterligare två förslag. Han hade ett ideal för psalmer. Språket skulle vara så enkelt att 12–15-åringar kan förstå psalmen, med en förkristligad folkpoesi. Hans mest kända psalm i Sverige är julpsalmen ”Giv mig ej glans, ej guld, ej prakt” med musik av Jean Sibelius, något som bidragit till psalmens popularitet. Det är också samma melodi i både Sverige och Finland, något som enligt Björkstrand är ovanligt. Detta hoppas jag kunna återkomma till vid senare tillfälle i en helnordisk konkordans. Först efter fyra psalmboksförslag antog kyrkomötet 1886 en psalmbok om 500 psalmer, enligt Topelius ett lapptäcke.

Denna kom att möta kritik och 1943 kom en ny psalmbok, mitt i krigstiden. Den hade väntat in den svenska psalmboken från 1937. Nämnas bör här Zacharias Topelius dotterson, Mikael Nyberg, som var absolut tvåspråkig och skrev på både svenska och finska. Han översatte t.ex. Wallins ”Så går en dag än från vår tid” från svenska till finska. Ännu mer mångsidig visar det sig att han var då han även bidrog som kompositör.

Därefter kom nästa psalmbok, också i Finland, 1986. Från denna psalmbokskommitté är det särskilt värt att nämna Ull-Britt Gustafsson-Pensar, mest känd i Sverige för sin svenska översättning av Pia Perkiös psalm ”Grip du mig, helige Ande” (”Kosketa minua, Henki”). Viss förvirring kan uppstå då såväl den svenska och den finska kyrkan gav ut psalmböcker 1986. Här gäller att skriva nummer med rätt förkortning, Svpsb 1986 respektive Fpspb 1986. Det gjorde även den finska, med förkortningen Fipsb 1986.

Björkstrands karriär är närmast unik i vår tid, då han varit såväl professor, akademirektor, riksdagsman, kultur- och vetenskapsminister och biskop i Borgå. Boken avslutas med en historisk exposé men även en framåtblick med tankar om vad en psalm av idag behöver för budskap. Tack vare Gustav Björkstrands bok har vi nu en utmärkt översikt av den finlandssvenska hymnologins personligheter och deras bidrag i den ständigt pågående sången till Guds ära, som samtidigt ger människor glädje och tröst.

Sofija Pedersen Videke

SVEN-ERIK BRODD OCH GUNNAR WEMAN

Liturgi i Svenska kyrkan: I ord och bild från då och nu

Skellefteå: Artos, 2020 (Skrifter utgivna av Fjellstedtska skolan 2). 315 s.

ISBN 978-91-7777-101-2

Det är ingen liten uppgift de seniora författarna Brodd och Weman har tagit sig an, att inom 315 bildsatta sidor beskriva liturgin från då och nu i Svenska kyrkan. Och självklart reser sig snabbt frågetecknen för den som ser bokens titel. Är det verkligen möjligt att ge en

samlad beskrivning av gudstjänsten i en så liturgiskt disparat kyrka som den Svenska? Blir det inte alltför godtyckliga val? Och för den rökelsekänslige läsaren räcker det med att se bokens framsida. Omslagsbilden från en incensering av altaret i S:t Laurentiistiftelsens kyrka är kanske inte alldeles typisk för en mainstream svensk-kyrklig församling. Men tar man som läsare med sig frågorna in i boken blir frågornas svar både spännande och kloka. Författarna undviker fällan som en del liturgisk litteratur lätt faller ned i: att vara mästrande och fylld av besserwisserns upplysningar om hur liturgin ska firas ”rätt”.

De båda författarna skriver med innerlighet och upptäckarglädje. Deras rotsystem ned i den allmänkyrkliga myllan är djupa och vitt förgrenade, deras iver att förmedla kyrkans liturgiska skatter imponerande. Bokens disposition är tydlig och pedagogisk: Självklart börjar det därför med gudsfolket, de som samlas till gudstjänst en vanlig söndag. Därefter beskrivs kyrkans ämbete och ämbetsbärarnas uppdrag att leda den gudstjänstfirande kyrkan i hennes samling vid firandet av uppståndelsen. Följaktligen går de sedan igenom högmässans ordning och rytm. Även de kyrkliga handlingarna beskrivs sedan, enkelt, fördjupande och tydligt. Boken avslutas med en uppmaning till en ”lokal utmaning”, mer om den lite senare.

Här och var skymtar i texten en lite försiktig varnande ton. ”Den inre sekulariseringen och individualismen” håller på att leda till ”ett slags inre upplösning av både praxis och trostolkning” skriver författarna (s. 14). Kanske är det bokens viktigaste ärende. Om sekulariseringen inifrån tar över och allt i gudstjänsten bedöms utifrån ”What’s in it for me?” blir liturgin alltmer ytlig, säljande och konsumtionsinriktad. Och då hålls vi inte längre samman som en del av Kristi kropp och inte heller som en del av den världsvida kyrkogemenskapen.

Målgruppen för författarna är uppenbart alla vi kyrkans tjänare som längtar efter fördjupning och mer kunskap. Problemet är att många av oss präster, musiker, diakoner och pedagoger i församlingarna inte längre läser vanliga böcker. En normalt säljande bok

på ett kristet bokförlag säljer enligt uppgift omkring 300 exemplar per år, undantaget kioskvältarna från trion Sjödin, Malm och Hall-dorf. Sådant är alltså läget i en kyrka där de flesta utan stor kostnad lätt kan beställa hem det de önskar att läsa.

Författarna Brodd och Weman använder sig därför i denna bok av ett fantastiskt rikt bildmaterial, insamlat från alla landets stift (med viss överrepresentation från Mariakyrkan i Sigtuna, vilket väl är helt i sin ordning. Det är ju ändå ett av landets vackraste kyrkorum). Varje liturgiskt fenomen beskrivs kortfattat i texten, men åtföljs så gott som alltid av en förklarande bild. Varje uppslag i boken pryds av bilder, ofta i färg. Ibland fotografier av medeltida kyrkomålningar som beskriver den liturgiska händelsen och hur den utfördes, och varför, förr i tiden. Oftare med nutida fotografier av församlingen och dess präster, diakoner eller musiker i liturgisk aktion.

Det finns därför något vackert inkarnatoriskt över boken. Liturgin är det som syns och hörs och känns. Att skriva en bok om liturgi kan som sagt lätt bli blodfattigt och mästrande. Men så är verkligen inte fallet med skildringen av liturgin i denna bok. Här möter läsaren på varje sida vanligt folk från Norrland och Mälardalen och Skåne och allt däremellan som tar emot nattvarden och faller på knä i biktstolen och trampar orgelpedaler och håller husförhör. Och förhoppningsvis kan bilderna bli aptitretande. Ja, så här skulle man ju kunna göra. Varför gjorde man så på 1800-talet? Och hur ser egentligen biskopens cathedra ut i Strängnäs? Eller den nybyggda biktstolen i Gustavi domkyrka i Göteborg? När började man med fridshälsning i Svenska kyrkan och varför då? Och när försvann kyrkotagningen eller en moders tacksägelse?

Man skulle alltså kunna presentera "Liturgi i Svenska kyrkan" som en bilderbok där bilderna kommenteras och lockar till ströläsning. I ett större format, med utfallande bilder, hade detta kunnat vara en coffee table-bok, där bilderna styr läsningen. Och det kanske är nödvändigt i en ordtrött tid när prästerna inte längre läser uppbygglig litteratur?

Mot slutet kommer knappa tre sidor med "En lokal utmaning – att skriva den egna församlingens historia om kyrkorum och

gudstjänstfriande”. Här beskrivs hur kyrkorummens gestaltning avslöjar något om liturgin, om hur rådande kyrkosyn påverkat arkitektur och yttre gestaltning av rummet där gudstjänsten firas. I de sista raderna uppmantras läsaren till ett studium av den egna lokala liturgins historia. Kanske finns där äldre församlingsbor som fortfarande kan berätta hur gudstjänsten firades och kanske syns till och med i kyrkorådsprotokollen om där diskuterats liturgiska förändringar?

Inte för att vi behöver krav på ytterligare dokumentation och flera planer. Men visst är det märkligt att vi i församlingarna är rätt duktiga på att skriva planer för arbetsplatsens olika processer och dokumenterar flitigt allt som rör ekonomi och fastigheter. Men det finns alltför sällan dokumenterat när församlingen började fira veckomässa eller söndaglig högmässa, eller när vi införde evangelieprocession eller personlig förbön under kommunionen. Här rör författarna vid något för Svenska kyrkan nytt och spännande som de gärna hade fått utveckla ytterligare. Kanske kan det rent av bli en ny bok om detta?

Sammantaget har författarna gett oss en rikt bildsatt bok om liturgin i Svenska kyrkan i historia och nutid. Deras texter är klokt fördjupande och pålästa. Boken kan varmt rekommenderas.

Carl Sjögren

TERESIA DERLÉN

A Most Lutheran Nation?: On Popular Religion and Eucharistic Belief in post-Reformation Sweden

Diss. King's College, London. 2019. 355 s.

https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/121939756/2019_Derlen_Teresia_1256574_ethesis.pdf [2022-06-13]

Vid Kings's College i London har Teresia Derlén lagt fram sin avhandling kring 1600-talets nattvardsfromhet i den lutherska kyrkan i Sverige för Ph.D. i ämnet ”Theology and Religious Studies”. Som brukligt är finns avhandlingen i en mycket begränsad tryckt

upplaga, men tillgänglig via webben. Att en avhandling från ett London-college behandlar svenskt material får ses som glädjande då både material och frågeställningar på så sätt kan få en större internationell spridning.

På avhandlingsvis inleds den med en introduktion där syfte, material, metod och struktur skrivs fram. Här ges också en svenskhistorisk beskrivning av reformationen och tiden efter, kungahuset och kyrkans relation till varandra samt överblick av pietismen. Den väl tilltagna historiska exposén torde vara motiverad med hänsyn till en internationell läsekrets även om det mesta lär vara känt för den svenska dito. Därefter följer avhandlingens huvuddelar: 12 kapitel, i vilka de tre olika *materialgrupperna*: uppbyggelselitteratur ("Spiritual Literature"), psalmer/andliga sånger ("Hymnody") samt bilder i kyrkor och på inventarier ("The Visual") analyseras utifrån den modell som författaren använder. Föredömligt har varje kapitel både en introduktion och en sammanfattning så att författaren guidar läsaren genom texten och till vad hon funnit. Avslutningsvis finns slutsatser utifrån de fyra perspektiv som hon arbetar med.

Det är en omfattande avhandling som vill undersöka samspelet mellan medeltid och post-reformatorisk religiositet samt mellan officiell kyrklig undervisning och lekmanafromhet för att urskilja vad som ansågs som norm för nattvardstron i 1600-talets Sverige. *Syftet* i avhandlingen anges vara att skapa en jämförande studie av nattvardsteologi i den post-reformatoriska kyrkan i Sverige såsom denna uttrycks i teologiska doktriner och i lekfolkets tro och praktik. Den tidsepok som fokuseras är 1630–1700. *Metodiskt* använder sig författaren av den praktisk-teologiska metoden TAR ("Theological Action Research") som syftar till att urskilja praktiken utifrån såväl ledarskapets som lekfolkets normer. TAR-metoden anlägger fyra perspektiv på kyrklig struktur: normativ ("normative"), formell ("formal"), omfattad ("espoused") och aktiv ("operant"). Tanken bakom modellen är att bli mer medveten om teologi och praxis och hur de samspelar med varandra.

Genom sin avhandling bryter författaren ny mark och det är

intressant att följa hur hon försöker applicera en ganska ny metod att på detta material, men även att det är tre olika materialgrupper som används för att belysa frågeställningarna. Genom att också konsekvent tillämpa metoden blir det tydligt hur författaren tänker och arbetar, men kunde hon kommit ännu längre med att söka identifiera vilken nattvardsfromhet som lekfolket omfattade?

Någon forskningsöversikt i traditionell mening finns inte i avhandlingen, men åtminstone vad gäller det hymnologiska materialet visar författaren att hon har gjort ett gediget forskningsarbete och är väl insatt i den hymnologiska forskningskontexten; hon diskuterar sina resultat i relation till relevant hymnologisk forskning och detsamma torde gälla de två andra områdena. Visst går det alltid att hitta enstaka verk som kunde ha bidragit ytterligare till diskussionen, såsom Sven-Åke Selanders hymnologiska avhandling och Christina Ekströms avhandling, som båda berör den pietistiska sången, men det varken ifrågasätter eller kastar någon som helst skugga över arbetet.

När huvudupplagan är elektronisk hade det underlättat för läsaren att de många illustrationerna av olika kyrkliga ting såsom mässshakar, kalkar o.s.v. men även altarpuppsatser och kalkmålningar skulle ha placerats i brödtexten. Att sitta och scrolla ner flera hundra sidor för att hitta ett foto är ganska ogörligt; med en tryckt bok är det inga bekymmer att bläddra fram och tillbaka. Här kunde också önskats att författaren utnyttjat illustrationerna mer för sina analyser.

Författaren citerar psalmtexter och gör också engelska översättningar av dem för att den engelskspråkiga läsekretsen skall förstå. Att låta läsaren ta del av de psalmtexter som hon arbetar med är alldeles nödvändigt, men även här menar jag att författaren kunde ha grävt djupare i texterna och analyserat och diskuterat texterna mer. En petitesse i sammanhanget är, men som ändå behöver påpekas, att Martin Luther i en doktorsavhandling, primärt bör citeras på tyska, menar jag; den engelska översättningen kan förvisso också anges för den som inte läser tyska. Det finns texter återgivna på tyska i avhandlingen så det torde inte vara någon principiell hållning.

Sammanfattningsvis är det utomordentligt att en avhandling med svenskt material skrivs i London och därmed får möjlighet till internationell spridning på ett helt annat sätt den övervägande majoritet av avhandlingar som belyser svenska förhållanden och svenskt material. Avhandlingen utgör ett omfattande arbete och är spännande att läsa. Ordningen att publicera i stort sett helt elektroniskt är sin sak, och kan inte läggas författaren till last. Kanske skulle man drista sig till att önska att en populärvetenskaplig kortform av avhandlingen skulle kunna publiceras och tryckas på svenska som komplement. Det är den väl värd!

Anna J Evertsson

Folkliga koraler från södra Sverige: Koraler, andliga visor och gamla psalmer

MAGNUS GUSTAFSSON OCH ELEONOR ANDERSSON (RED.)

Smålands musikarkiv. Växjö: Gidlund, 2021. 484 s. ISBN 978-91-7844-451-9

Boken samlar 202 ”folkliga koraler” från ofta svåråtkomliga eller opublicerade källor. Det är en vackert inbunden bok i liggande, koralboksartat format. Den är rikt illustrerad med bilder på traditionsbärare och allmogekonst. Syftet är att ”ge ett utökat bidrag till den folkliga koralrepertoaren från södra Sverige”. Perspektivet är ”funktionellt” men det finns även ”en vetenskaplig ambition” bakom utgåvan.

Varje melodi är lättläst noterad och ibland transponerad till en mer lättsjungen tonart än originalets. Ibland har man lagt till fler verser av psalmen än vad som finns i uppteckningen – högst rimligt för en praktisk utgåva. I redigeringen har man tyst rättat ”uppenbara felaktigheter” och någon enstaka gång förändrat rytmen för att passa första strofens text. Knappast optimalt ur ett källkritiskt perspektiv. Sådana motsättningar tillhör ju också psalmens – och den strofiska sångens – natur. För varje melodi anges meddelare, proveniens (ort), upptecknare och källa.

I anmärkningar anges psalmens eventuella förekomst i 1695,

1819 och 1937 års psalmböcker (men inte 1986). Dessa anmärkningar gäller framför allt texterna. Med förvåning konstaterar man att redaktörerna inte använt sig av det stora kommentarverket *Psalternas väg* (bd. 1–3, 2014–2019). Ett 25-tal forskare behandlar där på 1 867 sidor samtliga psalmer i 1986 års psalmbok, deras bakgrund och förändringar av både text och melodi.

Ibland anges källan för vad som kallas den ”ursprungliga” melodin till texten som den förekommer i någon av psalmböckerna. Men mellan en melodis först kända förekomst och uppteckningen är vägen lång. Även koralböcker ingår i en tradition där redaktörer måste göra ett val mellan olika melodier och varianter. Ett mer omfattande melodistudium till varje melodi går inte att begära av en publikation som denna. Men i de fall där det finns ett tydligt förhållande mellan uppteckningens och koralbokens melodi blir detta inte gripbart för bokens läsare – likt omslagets vita text på gul bakgrund.

För ”Ack, döden haver hädanryckt” (nr. 3) anges koralen ur 1697 års koralbok som den ”ursprungliga”. Haeffner införde 1820 en annan melodi och vid en snabb blick tycks den ”folkliga koralen” not för not överensstämma med koralbokens (nr. 11). Men de fasta förtecknen skiljer: uppteckningen är i moll medan Haeffner ger melodin ett frygiskt modus. Så ansåg han den vara ”en af de yppersta melodier som finnas”. Om uppteckningen tonalt svarar vad som sjöngs kan vi ju aldrig veta. Det aktualiserar frågan kring källorna. Man saknar en mer sammanhållen och källkritisk presentation av källor och upptecknare. Vad den flitigt använda förkortningen ”FMK” betyder framgår heller aldrig (hint: Folkmusikkommissionen – men vad var den?).

J.L. Runebergs ”Bevara, Gud, vårt fosterland” (nr. 16) har i koralboken 1939 en melodi av J.B. König. Uppteckningens melodi har emellertid inget med Königs ”ursprungliga” att göra. Melodin är den norska kompositörens Sophie Dedekams kända ”To Drosler sat på Bøgekviset”. Flitigt använd i frikyrkliga sångsamlingar – och både där och inom nykterhetsrörelsen just till ”Bevara Gud vårt fosterland”. Nu är uppteckningen ändå intressant genom en del

avvikelser mot den version som spreds i tryck. Exemplet visar att inflytandet från den frikyrkliga sångtraditionen inte får glömmas bort – och att inte heller denna repertoar alltid sjöngs som den noterades.

”Tänk när en gång det töcken har försvunnit” (nr. 181) ur Oscar Ahnfeldts *Andeliga* sånger tillhör också denna tradition. Uppteckningen liknar inledningsvis Ahnfeldts melodi men tar sedan andra vägar. Båda tillhör en ackordisk melodityp av ett slag som inte stod högt i kurs varken hos folkmusikinsamlare eller kommittén för 1939 års koralbok, vilken betecknade Ahnfeldts melodi som ”exceptionellt underhålligt”. Sedan man misslyckats med att hitta ett alternativ skrev Oskar Lindberg en ny melodi. Med förvåning läser man att Erkki Melartin skulle vara kompositören till Lindbergs melodi.

Motivet till att samla folkliga koraler har varierat genom åren. Under 1800-talet stod det nationella i centrum, tanken att melodierna representerade något urgammalt svenskt. I anmärkningen till ”Låt tron uti mig verka” (nr. 117) citeras utgivaren C.E. Södlings (1878) utsaga att melodin ”otvivelaktigt är svensk”. I själva verket rör det sig om en av de allra mest spridda melodierna i 1500-talets Europa, känd exempelvis som ”Madre non mi far monaca” och ”Une jeune fillette”. Melodin användes som allemång i en stor mängd dansmusik och låg till grund för den koral som på svenska är ”Från Gud vill jag ej vika”, vilken också används till den aktuella texten i koralböckerna. Många av Södlings kommentarer övertas likt dessa okritiskt: ”Ho är den som trött av striden” (nr. 78) har ”likheter” med melodin i 1697 – men är i själva verket helt identisk.

Då det gäller Södlings ”I allan tid” (nr. 81) tycks kommentaren komma från författarna själva. Melodin sägs inte ha något med den ”ursprungliga” melodin, publicerad i Mainz 1628 (”O Traurigkeit, O Herzeleid”) att göra utan ”har svensk bakgrund”. Hur man kan påstå det är en gåta. Problematiken kring ursprung gäller även senare uppteckningar. En sen melodi från 1974 till ”Upp min tunga” hade som ”folklig koral” varit ett anmärkningsvärt fynd. Men melodin är komponerad av Joachim Neander (1680) till hans

”Unser Herrscher, unser König” och uppteckningen avviker föga från originalet.

När man som hymnolog bläddrar i samlingen blir man alltså ofta frustrerad över kommentarerna men samtidigt inspirerad av själva musiken. Flera koraler bidrar till bilden av traderingen och sätter i gång funderingar – som inte ryms i denna recension – kring vad ”folklig” koralsång egentligen är. ”Mig gör stor lust och glädje” (nr. 102) är den tidigast kända texten till den melodi som är mest känd som ”Den blomstertid nu kommer”. 1697 användes melodin till båda dessa texter liksom till ”Min Gud och fader käre” (samlingens nr. 121). Samlingens båda koraler bygger på denna melodi, där Cronholms från 1700-talet är särskilt intressant. ”Den blomstertid nu kommer” (nr. 20) har däremot en melodi som inte är besläktad med den vanliga. Man skulle önska sig korsreferenser mellan melodier i fall som dessa, där det alfabetiska upplägget gör att släktskapen förloras.

”Nu haver denna dag” (nr. 137) är upptecknad av B.W. Hallberg under 1800-talet. Som ett omformande av G. Dübens originalmelodi kan den knappast kallas en ”Blekingisk Folkmelodie” men är intressant på andra sätt. 1700-talets koralhandskrifter visar en till största delen enhetlig tradering av melodin som avviker från 1697. Hallbergs melodi ansluter till en variant i en koralhandskrift från 1807. ”Din sol går bort” (nr. 42) är en variant av ”Se Jesus är ett tröstrikt namn” vars avvikande inledning ligger nära en koralhandskrift av Mecklin. Utan att hävda ett beroende i just dessa fall är de en påminnelse om att 1700-talets koralhandskrifter inte får glömmas bort då det gäller att sätta den ”folkliga” koralsången i sitt sammanhang. I handskrifterna finns två parallella och motstridiga tendenser: å den ena sidan en rikhaltig utsirning, å den andra en rytmisk och melodisk utslätning. I båda fall gällde att organisterna i praktiken sällan spelade koralerna som de var noterade i 1697 års koralbok.

Dessa exempel får räcka för att visa samlingens både förtjänster och brister. Man önskar att den får fylla sin och sångens viktigaste funktion – att sjungas! Även den hymnologiskt intresserade mö-

ter ett intressant material, men lämnas tyvärr oftast i sticket. Till forskningens natur hör att bygga vidare på tidigare forskning. Man skulle önska ett supplement till boken där melodierna sätts in i sitt sammanhang med hjälp av den forskning som faktiskt finns.

Hans Bernskiöld

RAGNAR HÅKANSON

Vi sjunger aldrig på sista versen:
Den svenska kyrkokörens historia

Visby: Wessman, 2022. 340 s. ISBN 978-91-8726-714-7

Den flerstämmiga sångens framväxt har av musikhistorieprofessor Carl-Allan Moberg beskrivits som i stora delar ”höljd i djupt dunkel” (s. 19). Ragnar Håkanson begränsar sig visserligen till körsångens historia under 1800-talet, men inte ens denna är helt enkel att beskriva. Vad ska berättas och vad inte? Vad ger ett sammanhang som täcker in tillräckligt utan att säga för mycket?

Håkansons bok förmedlar många roliga uppgifter som gör läsningen angenäm, exempelvis att det medeltida engelska sångsättet *fauxbourdon* egentligen betyder ”falsk humla” (s. 25). Eller att klockarfar från 1700-talets slut enligt visan skulle ”allt bestyra” (s. 53), trots att det några århundraden tidigare varken hade ställt krav på spel- eller sångförmåga (s. 39 och 53)! Håkanson är inte okänd. Efter 14 år som socionom blev han kantor i Tannefors kyrka och efter körpedagogutbildning var han konstnärlig ledare för Skinnskattebergs körstämma under 10 år. Från 1995 arbetade han som konsulent för kyrkomusikaliska frågor i Svenska kyrkan på riksplånet, då han bl.a. tog fram *Psalmer i 2000-talet* och handboken *Musiken i Svenska kyrkans församlingar*. 2021 förärades han medaljen *Litteris et Artibus* för sina mångfacetterade insatser.

Författaren vill alltså med sin bok ”beskriva hur den svenska kyrkokörsrörelsen växer fram från mitten av 1800-talet” (s. 16), då ”vanligt folk” börjar sjunga i kyrkokörer, en förändring som beskrivs vara ”förvånansvärt utforskad” (s. 61). Därmed har

den praktfulla utgåvan definierat sig bland alla böcker om svensk musikhistoria. Trots detta sträcker sig innehållet ändå fram till omkring 1950 och är inte alls begränsat till den kristna kyrkans område. Javisst – historia är ingen rätlinjig händelsekedja. Historieskrivningen börjar redan i Bibelns texter och först i bokens femte kapitel nås det egentliga ämnet! Detta ger läsaren perspektiv, inte ens det långa 1800-talet går att förstå utan sin förhistoria. Och vad som sker har naturligtvis betydelse för senare tiders flerstämmiga kyrkliga sång. Men varför slutar boken 1950? Författaren har ju stor insyn även i senare händelser.

Håkanson tycks ha lusläst stora delar av litteraturen inom området och bjuder på en mycket intressant exposé med mängder av citat. Det finns naturligtvis åtskilliga detaljer att diskutera, ett exempel är begreppet ”objektiv musik” i medeltida musik, som väl snarare är en ordkonstruktion från det nysakliga 1900-talet? Ingen vill hävda att 1200-talets modalrytmik är enkel att beskriva, men att förhållandet 1:2 uppfattades som det ”perfekta” (s. 24) kan ifrågasättas. Snarare ansågs den tretidiga rytmen som den perfekta, vilket naturligtvis grundades i tankar om Treenigheten, se t.ex. Bengt Hambraeus bok *Om notskrifter* (1970, s. 81ff.). Sådana tveksamheter minskar dock inte bokens värde, den är en guldgruva för alla kyrkomusikaliskt och körhistoriskt intresserade, körsångare och organister.

Möjligen är det ännu svårare att skriva Svenska kyrkans historia än dess kyrkokörers, men en sådan översikt bjuds vi sedan ändå på i tidsspännat 1800–1950. Det är spännande perspektiv som författaren med viss kritisk udd målar upp. Exempelvis hävdas att den ”föreningsmodell” som byggde 1800-talets väckelserörelser på sikt också vann insteg i Svenska kyrkan under täckmanteln ”folkkyrka”. Ibland flyter dock begreppen, texten behandlar ju långt mer än ”Svenska kyrkan” (s. 61), och knappast alls ”den tidiga kyrkan” (s. 62) – om nu inte tillägget ”i Sverige” görs.

1800-talets musikaliska förändringar ges en mycket bred skildring med mansköror och körsång inom arbetar- och nykterhetsrörelsen. När läsaren stillsamt börjar undra om bokens undertitel

”Den svenska kyrkokörens historia” är felaktig, närmar sig texten dock det utlovade ämnet genom fem svenska väckelserörelser olikartade körsång. Den grundliga presentationen motiverar författaren med att dessa rörelsernas körer på flera sätt har ett närmare samband med Svenska kyrkans körer än med arbetare- och nykterhetsrörelsernas (s. 108). Sambandet skulle dock behövt förtydligas. En teologiskt grundad estetisk spänning mellan enklare vokalmusik med instrument (”strängmusik”) och mer klassiskt präglad körsång är ju tydligt märkbar och kunde t.o.m. besjungas av Frälsningsarméns egna körer: ”Musiken är förfärlig” (s. 134). Samtidigt utgjorde väckelserörelsernas musikliv grogrund för många framtida musiker, ett välkänt exempel är körprofessorn Eric Ericsson (s. 135). Konflikten mellan stats- och frikyrkligt musikliv bör därför inte överdrivas, många exempel finns ju på musiker som varit engagerade i båda, nämnas kan Henry Lindroth (s. 118) och Gustav Nordquist (s. 121). Fenomenet kvarstår.

Kapitlet ”pionjärerna” tecknar hur allt detta körsjungande startade (s. 137). Detta något disparata avsnitt beskriver ett antal personer som ”ser samband mellan möjligheter och behov och förmår att skapa det nya” och därigenom bidrar till förändringar (s. 17). För den som råkar ha disputerat på den i raden förste av dessa pionjärer, J.C.F. Hæffner, blir texten dock aningen tunn och delvis även felaktig. Viktigt att förstå är dåtidens ”multiheterofona” psalmsång rymde en helt annan sångestetik och definition av vad det innebar att sjunga tillsammans, en tankevärld som levde kvar till 1800-talets slut. Genom sitt sätt att notera koraler gav Hæffner medvetet utrymme för detta allmänna sångsätt. Hans sätt att notera finns dessutom belagt i Sverige långt innan han själv anlände hit och har inget med tempo att göra. Tvärtemot den populära uppfattningen kritiserade Hæffner sin samtids ofta mycket långsamma psalmsång. Den kan delvis ha berott på att flertalet kyrkor vid denna tid saknade orglar (s. 46, 52) men naturligtvis finns det fler orsaker, orglarna var ju få. Som den siste ”pionjären” eller snarare ”entusiasterna” i kapitlet presenteras Gustaf Aulén. Det bör sägas att hans beskrivning av kyrkosången under 1800-talets slut

har kritiserats som alltför mörk, se t.ex. Harald Göranssons bok *Tjugotvå psalmer och andliga visor genom fem sekler* (2004, s. 53).

Den något osystematiska presentationen av svenska kyrkokörer som bildades i ett tidigt skede, ger dock läsaren många intressanta informationer. Kyrkokörer skapades inte bara av driftiga präster och musiker utan även av församlingsbor, ibland t.o.m. innan kören ens hade någon tilltänkt ledare (s. 196)! Att körsång var något ovanligt framskymtar också. Lyssnarreaktionen kunde bli att det saknades ordning i kören, sångarna sjöng ju inte ens alltid samma ord (s. 194)! Domkyrkorna var rimligen särskilt viktiga och ett flertal av deras körer presenteras, tyvärr dock inte från Härnösand eller Strängnäs, vilket hade varit intressant med tanke på just dessa stifts tidiga körbildningar (s. 193). Fanns här en konflikt? En hel del av repertoaren beskrivs senare i boken genom många även för recensenten okända körsamlingar. Tack för det!

I början av 1900-talet började körerna organisera sig i olika rikstäckande sångar- och körförbund, i syfte att ge dirigenterna utbildning och att genomföra stora "sångarfester". Kanske blir texten här lite väl yvig genom att alla körförbund beskrivs, men det ger samtidigt en intressant kontext.

Boken avslutas med ett brandtal om sångens och musikens möjligheter att bidra till "trosupplevelser", snarast estetiska transcendensupplevelser, genom vilka den kristna tron kan anas som något mer än dogmatik. Även om kyrkomusik inte kan sättas på någon enkel lyssnarformel är detta ett viktigt påpekande mot bakgrund av den starka kritik som alltmer höjs mot kyrkans byråkratisering och följande kyrkomusikaliska nedrustning. Detta och mycket annat i boken behöver verkligen bli föremål för samtal – även om man inte instämmer i allt som sägs! Något studieförbund bör snarast göra en studiehandledning. Boken lockar till djupdykningar och ger även förslag på litteratur för sådana.

Vad gäller bokens titel – att körsångare "aldrig sjunger på sista versen" – är det inte egentligen precis tvärtom? När kyrkokören just i psalmens sista vers fyller på med diskanter och fyllig stämsång bidrar den verkligen till att lyfta församlingens lovsång och visar

körsångens värde. Men titelns bevingade uttryck har naturligtvis en överförd syftning om att närma sig slutet. Då vill jag varmt rekommendera denna innehållsrika och rikt illustrerade bok till ett brett studium och många viktiga samtal!

Anders Dillmar

SAMULI KORKALAINEN

The Standardisation of Lutheran Congregational Singing and Liturgical Melodies in Nineteenth-Century Finland and Ingria

Diss. Sibeliusakademien, Helsingfors, 2021. 379 s. ISBN 978-95-2329-234-5

2021 disputerade Samuli Korkalainen vid Sibeliusakademien i Helsingfors på en avhandling om kyrkosången i Finland och Ingermanland under 1800-talet. Avhandlingen utgör på flera sätt en viktig systerstudie till de vid Lunds universitet c:a tjugo år tidigare framlagda avhandlingarna om 1800-talets koralreformer i Sverige (Anders Dillmar: *”Dödshugget mot vår nationella tonkonst”: Hæffnertidens koralreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning*, 2001) och i Estland och Livland (Toomas Siitan: *Die Choralreform in den Oosteprovinzen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, 2003). Korkalainen har därmed fyllt ett tomrum inte bara kunskaps- och repertoarmässigt, utan även rent geografiskt: avhandlingen sammanlänkar de 1800-talsideal och rörelser som var i svang i Sverige respektive Estland-Livland, genom ett ingående studium av Finland och Ingermanland. Studien ger vid handen att den gamla tesen om ett ”östnordiskt” koralområde (till stor gemensamt för Sverige och Finland) kan beläggas även i så sen tid som den här studerade. Därutöver visar Korkalainen på en rad egenheter för de Finska och Ingriska stiftet och gudstjänstkulturerna.

Korkalainen har arbetat med ett stort material av liturgiska tryck och handskrifter, jämte dokumentation av utbildningsväsende, de speciella klockarskolor som fanns i regionen, samt samtida debatter och reformsträvanden i kyrkosångsfrågor. Metodologiskt

beskrivs själva skrivprocessen inte bara som operativ kommunikation, utan som en del i tolknings- och analysprocessen (s. 9–10). I avhandlingens andra kapitel diskuteras begreppet ”standardization”, och dess eventuella företräden framför ”reform”, ”Verbesserung” och andra begrepp som åberopats och inskräpts i olika skeden av kyrklig ”top down”-förändring av församlings- och altarsång. Här infinner sig en vanlig fråga när det gäller idealet under tidigt 1800-tal att eftersträva en ordnad, unison, rytmiskt uniform och klangligt egal psalmsång. Frågan är som alltid om en sådan någonstans tidigare har förekommit, eller om den är, som på senare år allt oftare antytts och delvis kunnat beläggas, ett idealistiskt eller romantiskt historieideal och i praktiken en nyskapelse runt 1800. Korkalainen väger här argument mot varandra, och är (utan att otillbörligt kritisera försöken att ”tämja” eller ”uniformera” de under perioden som äldre uppfattade församlingssångsätten) sympatiskt inställd till den omvittnat dominerande sångform som ibland kallats ”multiheterofon”, alltså sång med stor frihet på individplan rörande tonhöjd, rytm och kurvatur.

En stor mängd viktiga källor vävs in i den hermeneutiska läsningen av 1800-talets kyrkosång. En som tyvärr inte alls nämns, men som nog kunde kasta visst ljus över de diskuterade frågorna är *Käsikiria jumalan palweluxesta*, tryckt av Gezelius i Åbo 1669. Denna har, precis som många 15- och 1600-talstryck i norden, förtryckta notlinjer, utan tryckta nothuvuden. De fåtal bevarade exemplar av trycket som är kända (både i nuvarande Sverige och Finland) borde sättas i relation till de traderade melodier som Korkalainen finner i senare tryck på finska sidan.

Genomgående används begreppet ”translocality” för att kunna beskriva olika nivåer av lokala, regionala och långväga impulser och utvecklingslinjer. En intressant omständighet både translokalt och konfessionsmässigt är St. Petersburgs läge mitt i den i övriga stycken till stor del rurala Ingermanländska kulturen. Här finner vi i vissa stycken (t.ex. Ex. 34 i avhandlingen från den Kejsersliga gudstjänstagenandan från 1835) en konfessionellt luthersk musik med en i hög grad ortodox körtradition satsmässigt och harmoniskt.

Något som verkligen fascinerar i detta samlade grepp på Ingermanlands och Storfurstendömet Finlands liturgiska musikkultur under 1800-talet är graden av variantbildning och sammanblandning inom enskilda melodi- och texttraditioner. Här finns exempel på mässordinariemelodier där vissa passager anknyter (som förväntat) till den äldre medeltida och reformationstida tradition som östersjöområdet delade, men där enstaka rader tydligt går tillbaka på kejsarliga agendans melodier, och andra från körsatser som den i Finland under 1800-talet extremt populära ”Hosiana” av Vogler. Sådana exempel fångar i högsta grad den minnes- och traderingskultur som finska klockare, lärare, kantorer och församlingar tillsammans vårdade och vördade under en period av såväl återblick som framtidssyftande reformer. Korkalainen har sedan disputationen på här anmälda avhandling gått vidare till att studera finländsk-amerikanska sångtraditioner bland nordamerikanska invandrare – något att emotse i förväntan för den som med stor behållning och intresse tagit del av hans avhandling.

Mattias Lundberg

Psalterium: Bibeltexter för växelsång, ur Bibel 2000

LARS HILLÅS LINGIUS (RED.)

Skellefteå: Artos, 2022. 249 s. ISBN 978-91-7777-207-1

Sjungande och läsande av tidegården i västkyrklig tradition har under 1900- och tidiga 2000-talen återtagit en stark roll i svenskt gudstjänstliv (vilket bland annat behandlats ingående från flera perspektiv i denna årsbok i föl: *Tidegården i kyrkotraditionerna*, 2021). Vid sidan av psaltarversernas struktur under loppet av veckan och kyrkoåret har det på sina håll identifierats behov av en friare (och i någon mån enklare) möjlighet att följa Psaltaren och de nytestamentliga kantiklarna i sitt dagliga böneliv. Mot ett sådant behov svarar Lars Hillås Lingius *Psalterium*. Här har psaltarens 150 psalmer samlats i kronologisk ordning, jämte inte mindre än 88 stycken av vad som här kallas ”kantiklar”. De senare

visar sig bestå av en rad gammal- och nytestamentliga bibelpassager, dock ej Symeons, Mariae och Zacharias lovsånger (*Nunc dimittis*, *Magnificat* och *Benedictus*), vilka i stället återfinns i en separat avdelning.

Frågan om termen ”kantikum” är lämplig i alla de fall som här samlats kan diskuteras. Hillås Lingius har hämtat flera av de gammaltestamentliga urvalen från andra tidegärdsböcker (bl.a. *Tidegården: Kyrkans dagliga bön*, Arcus, 1995), medan han själv föreslagit de flesta nytestamentliga partierna. Effekten av en sådan i vissa avseenden helt klart lovvärd utökning av bönetimmarnas texter är att den viktiga begreppsbestämningen av ”sång” som bibelgenre upplöses. Pauli brev har i Bibeln inte samma förhöjda och narrativa definitionen av sångcitater som t.ex. Miriams sång (2 Mos. 15) eller Annas sång (1 Sam 2), och i *Psalterium*:s ”kantika” återfinns mycken ren undervisning och uppräknning från Paulusbreven. Här kunde förvisso någon av västkyrkans episteltoner ha tagits i bruk, men detta hade underminerat den uttalade avsikten att förenkla de sjungna bönetimmarna.

Det musikaliska underlaget för sången i *Psalterium* anges i form av tio stycken psalmtoner. Dock är bara åtta av dessa psalmtoner i traditionell mening, och dessa (nr. 1-8 i ordningsföljden) är inte psalmtonerna 1-8, som man kunde tänka sig, utan varianter av psalmtonerna 1, 2, 3, 3 (två olika *differentiae*), 4 och 8. Detta framstår som onödigt. Det hade knappast varit svårare för en användare att lära sig de åtta ordinarie psalmtonerna samt *tonus peregrinus* – speciellt inte som psaltarverserna eller kantiklarna helt saknar antifoner, och att man därför kan välja helt fritt (och t.ex. bara använda en enda psalmton till alla texter genomgående om man så önskar). Just det senare anser jag starkt skulle tala för att lära användaren de ordinarie psalmtonerna, med den ökade integrering i allt övrigt tidegärdsliv i västkyrkans huvudfåra detta skulle ha medfört. De två sista melodialternativen är skrivna av redaktören själv.

De enda tre antifoner som förekommer ges en till vardera *Magnificat*, *Benedictus* och *Nunc dimittis*. Dessa kantiklar anges till en

psalmtön vardera (*Magnificat* och *Benedictus* till tredje tonen och *Nunc dimittis* till en variant av den andra). Dessa antifoner är syllabiska och ansluter melodiskt huvudsakligen till toninnehållet i slutfallen. Detta är troligen avsett som förenkling och memoriseringshjälp.

Vad gäller bibeltexterna har redaktören gjort vissa textliga anpassningar från Bibel 2000 till vad som kanske bedömts vara rådande bibelbruk och bibelsyn. Verser av vindikativ eller anklagande karaktär (vilka ju finns i några av de mest högtidliga psaltarpсалmerna) anges i speciell stil så att de om så önskas kan hoppas över, samtidigt som det förklaras att de oftast tolkats topologiskt i förhållande till egen syndabörda, snarare än riktat mot annan individ.

Intressanta är de ändringar som gjorts av ”sångbarhetsskäl”. Dessa redovisas i varje fall, men tycks anmälnaren egentligen opåkallade. Den traditionella liturgiska kantillationen är ju inte beroende av jämnt utgående slutfall och stavelser, eller av placering av betoning, eftersom sångreglerna redan tar hänsyn till avvikelser, oregelbundenheter m.m. Möjligen uppstår vissa av de upplevda problemen av att man här valt att sätta ut endast ett accenttecken per vershalva: ”Texterna i detta psalterium är satta med endast en betoning per rad, vilket innebär att samtliga nedanstående melodier kan användas till samtliga texter” (s. 246). Detta hade väl dock varit fallet även med ordinarie psalmtöner och med rätt interpunktionstecken?

Lars Hillås Lingius har gjort ett lovvärt arbete för att vidga psaltarens dagliga bön även till de som finner tidegårdens struktur och system krångliga eller svåränvända. Trots ovanstående anmärkningar kan boken starkt anbefallas till denna tänkta målgrupp. Någon risk att sådant ”friare” sjungande ur Psaltare och Bibel (som veterligt även bedrivits av läskunnigt lekfolk redan ur medeltidens tryckta psalterier) på sikt skulle gå ut över tidegårdens vecko- och dygnsrytm torde inte föreligga, speciellt inte som Hillås Lingius införda psaltarvalslistor för fyra respektive åtta veckor, och för de speciella kyrkoårstidernas psaltarverser,

möjliggör något som närmar sig en förenklad traditionell tidegård även med denna bok.

Mattias Lundberg

MARIE ROSENIUS

Delaktig i vilken mening? En teologisk analys av delaktighetsstrategier i svenskkyrkligt gudstjänstliv

Skellefteå: Artos, 2021. 187 s. ISBN 978-91-7777-185-2

Marie Rosenius är docent i praktisk teologi och verksam vid Åbo Akademi. I boken *Delaktig i vilken mening?* vidareutvecklar hon sin tidigare forskning om ecklesiologi och liturgi, framför allt presenterad i *Spänning och samspel: En orientering i ecklesiologi och liturgi* från 2019. I den senaste boken vänder Rosenius blicken mot delaktighet och lärande i gudtjänstsammanhang och mot hur detta hör ihop med frågor om kyrkosyn och gudstjänst.

Boken utgör en studie i praktisk teologi med konstruktiv ansats i relation till dagens kyrkoliv i Svenska kyrkan. Till skillnad från många andra inom praktisk teologi idag har Rosenius valt bort metoder där forskaren skapar sitt material genom egen datainsamling i form av exempelvis intervjuer. Istället vänder hon sig till teologisk och teoretisk litteratur. Studiens syfte består av två, om än relaterade, delar: dels att "bidra med fördjupade ecklesiologiska reflektioner om liturgisk delaktighet", dels att "aktualisera den kyrkoorienterade pedagogikens hemvist inom teologin". Detta sker genom historiska tillbakablickar och ett teoriutvecklande arbete, där Rosenius på ett givande sätt kombinerar pedagogiska, ecklesiologiska och liturgiska perspektiv.

Efter en relativt omfattande teoretisk inledning övergår Rosenius till att presentera det hon kallar delaktighetsstrategier, exemplifierade genom barns gudstjänstfirande. Rosenius benämner strategierna "undervisningsstrategin", "förenklingsstrategin" och "insocialiseringsstrategin" och undersöker i tur och ordning vilka synsätt som präglar dem. De två förstnämnda strategierna

beskrivs utförligt med hjälp av historiska exempel, som söndags-skolans utveckling och bakgrunden till det vi idag känner som barnanpassade gudstjänster, medan den tredje analyseras genom dagens högmässopraktiker i Svenska kyrkan. Efter presentationerna analyseras delaktighetsstrategierna utifrån deras underliggande pedagogiska och ecklesiologiska perspektiv. Rosenius drar slutsatsen att dessa perspektiv visserligen kan stå i konflikt med varandra, men ändå samexistera. Denna samexistens exemplifieras med en beskrivning av hur barn genom en förståelse av kyrkan som ”serviceinstitution” betraktas som objekt, samtidigt som barnen genom inflytande från didaktiska handlingsteorier betraktas som subjekt.

I nästa analyskapitel relateras förståelser av delaktighet i Svenska kyrkan idag till den moderna liturgiska rörelsen från 1909 till och med Andra Vatikankonciliet (1962–1965). De nutida förståelser Rosenius hänvisar till är hämtade från Fredrik Modéus bok *Längta efter liv* (2009). Aspekterna *tycka, förstå* och *göra* diskuteras i relation till tre koncept hämtade från Andra Vatikankonciliet liturgikonstitution: full delaktighet, medveten delaktighet och aktiv delaktighet. Efter ett avslutande analyskapitel där förhållandet mellan liturgi, kyrka och samhälle diskuteras sammanfattar Rosenius studiens svar på hur delaktighetsstrategier i Svenska kyrkan kan förstås och vad de säger om relationen mellan kyrka och samhälle.

En del av boken ägnas åt förståelsen av teologi som akademiskt ämne och vilken roll framför allt metodval spelar, inte bara för forskningen, utan också för den kyrkliga praktiken. Som bäst är Rosenius när hon med sitt teoretiska arbete visar på vikten av att inte låta de teologiska eller religionsvetenskapliga delämnena bli till isolerade öar eller frikopplas från kyrkornas teologiska praktiker. Att kombinera teoretiska perspektiv från pedagogik med liturgi och ecklesiologi är i högsta grad välbehövligt, vilket Rosenius visar på ett övertygande sätt. Genom att diskutera nutida kyrklig praktik utifrån teoretiska modeller och historiska perspektiv utgör Rosenius studie ett viktigt inslag i dagens praktisk-teologiska sam-

tal. De internationella och ekumeniska perspektiven bidrar till att vidga förståelsen av kyrka och liturgi också i det lokala.

Bokens huvudsakliga exempel består av en diskussion om barns gudstjänstfirande. Exemplet är väl valt för att illustrera delaktighet i gudstjänster också i bredare bemärkelse, eftersom mycket som annars ligger under ytan kommer fram i ljuset när samtalet handlar om barn snarare än om vuxna. Med tanke på att barns gudstjänstfirande hos Rosenius bara fungerar som exempel på en större diskussion om delaktighet, lärande och kyrkosyn framstår dock en del av de detaljerade redogörelserna i kapitel 3 som väl omfattande. Detta gäller exempelvis problematiseringen av det norska akademiska samtalet om "barnteologi", liksom delar av de historiska översikterna av utvecklingen av söndagsskola och barnanpassade gudstjänster. Detta är visserligen intressant, och de sammanfattande framställningarna är i sig ett bidrag till den svenska forskningen om barn och kyrka, men detaljrikedomen förefaller något överflödig i relation till studiens syfte och frågeställningar.

Rosenius konstaterar att diskussionen om barns gudstjänstfirande i Svenska kyrkan har påverkats av FN:s barnkonvention. Att barnkonventionen har haft stort inflytande både på samhälle och kyrka är oomtvistat, men jag skulle ändå gärna ha sett en lite mer nyanserad diskussion om barnkonventionen just i relation till gudstjänster. Rosenius lyfter själv fram hur beslutet från 1979 om att öppna nattvardsbordet för barn har stor betydelse för barns möjligheter till delaktighet, till synes utan att reflektera över att just detta beslut är tio år äldre än barnkonventionen. Rosenius lyfter dock på ett förtjänstfullt sätt fram hur delaktighet i Svenska kyrkan ofta förstås utifrån ett demokrati- eller rättighetsideal, och här delar jag bedömningen att barnkonventionen spelat och spelar en viktig roll. Även nyanseringen av de vanligt återkommande bilderna av barn som "objekt" respektive "subjekt" är välkommen. Rosenius visar också hur båda schablonerna kan kommuniceras samtidigt, beroende på kombinationen av kyrkosyn och pedagogiska ideal.

Delaktig i vilken mening? är en aktuell och relevant studie. Jag

upplever dock textens som onödigt tät. Det tåkan ha flera förklaringar, där den viktigaste är den stora mängden sekundärlitteratur som refereras utan att sättas in i sitt sammanhang. Det blir upp till läsaren att värdera olika källor, samt sortera i vad som är material som analyseras och vad som är teoretisk litteratur. Jag skulle önska mig en synligare författare, utan att det behöver innebära den typ av omfattande självreflexiva textavsnitt som förekommer i viss praktisk-teologisk forskning. Däremot skulle det vara enklare att förhålla sig till vissa av textens implicit värderande inslag (kanske tydligast i distinktionen mellan ”vanlig högmässa”, ”högmässa med inslag av underhållning” och ”högmässa med balans mellan struktur och antistruktur och med fokus på multimodalt menings-skapande”) om författaren framstod som mindre anonym.

Delaktig i vilken mening? är med andra ord en innehållsrik bok, där många perspektiv ställs sida vid sida och bryts mot varandra. Rosenius lyfter diskussioner som ofta saknas i dagens praktiska teologi och bidrar till att sätta in såväl kyrklig praktik som akademisk teologi i ett större sammanhang, utan att tappa fokus på den lokala kontexten, i det här fallet Svenska kyrkan.

Karin Rubensson

ANDERS RUNESSON

Blod, kött och tårar:

Kroppslig erfarenhet i Sverige, ca 1600–1750

Diss. Stockholms universitet, 2021. 255 s. ISBN 978-91-7911-366-7

I sin doktorsavhandling i historia vid Stockholms universitet har Anders Runesson tagit upp ett ofta förbisett område i tidigmodern historia: erfarenheten av kroppen. Förf. har gått igenom omkring 800 fall av magi, tidelag, mord, dråp, barnamord och utomäktenskapliga havandeskap. Det har konstaterats att avhandlingen slår fast att den folkliga förståelsen av kroppen under den undersökta perioden inte präglades av varken ett humoralpatologiskt eller ett aristoteliskt synsätt, utan av kyrkans förkunnelse. Med detta

material blir också kvinnors erfarenhet av graviditet, missfall och förlossning särskilt uppmärksammas.

Det är en på många sätt bra avhandling, exempelvis i att förf. stannar vid vad som verkligen sägs i de många protokollen, och inte försöker spåra dolda avsikter eller strategier bakom bokstaven. Metoden kan kallas empirisk-analytisk. Det rika källmaterialet används verkligen. Runesson gör många viktiga iakttagelser, som hur ”insida och utsida korrelerade” – här när den till bekännelse rörde grät ”med tårar”. Men just i detta saknar jag resonemang kring hur den brottslige borde bete sig, d.v.s. den uppförandekod inför rätten, som uppenbarligen fanns och hade stor betydelse för utslaget, fast den inte var formulerad i lag eller kyrkolag. Det kroppsliga understryker ibland vad som sägs, ibland ersätter det, vilket kan vara det önskade svaret (”hon teg och viste blygsamt ansikte” – ett exempel från min egen forskning).

Runesson tar särskilt upp bekännelse som avbördan, och konstaterar att ”det man visste i sitt samvete måste ut”. Här är avståndet långt till dagens ofta upprepade ”ingen kommentar” i polisförhör och inför rätta. Då uttryckte människor inför rätta sin ”önskan om renade samveten”. Detta behandlas korrekt, även teologiskt, i förhållande till sin tid. Men för den gudstjänstvane är det svårt att inte strax associera till bönen ”Rena, o Gud, våra hjärtan och samveten”. Önskan om ett renat samvete är tydlig i tidigmodernt rättsmaterial, men tillhör så att säga det kristna allmängodset över tid och rum. Det vore snarare egendomligt om den inte blev tydlig även här. Runesson ger utmärkta exempel på hur denna önskan gav sig till känna, och vad den ledde till. Dessa exempel är tids- och rumspräglade, men de är inte särskilt originella. Bekännelsen kunde ”återverka på kroppen” genom att harmonin återställdes efter bekännelsen, en harmoni som framför allt innebar ro i stället för ängslan. Detta kunde lika väl stått i en modern handledning i själavård. Många allmänhistoriker inser inte alltid när de både viktiga och riktiga resultat de kommit fram till är typiska för den långa kristna traditionen eller när de endast är tidsbegränsade. Mera prekärt är påståendet att sexualiteten efter reformationen

inskränktes enbart till äktenskapet – helt korrekt, men samma inskränkning fanns även före reformationen.

Det är först när man inser vad som tillhör de långa linjerna, och vad som är tids- och situationsbundet, som det blir möjligt att urskilja de stora förändringarna. I tidigmodern tid räckte det inte att det man visste i sitt samvete yppades för prästen. Hemliga bekännelser ansågs inte tillräckliga för att stilla samvetet, varken när det gällde brott man själv begått eller sådant som man blivit vittne till. Går man härifrån till exempelvis Henric Schartau, har en avgörande förändring inträffat. Han menar att man skall gå till rätten endast när någon annan fått lida för brottet, inte för att sona sin egen skuld. Inget världsligt straff kan ge människan försoning och rättfärdighet, lika lite som något annat hon företar sig själv. Så kan till exempel stulet gods återställas anonymt genom en präst. Det skall däremot inte smygas tillbaka, utan ägaren skall få möjlighet att ge Gud äran. Frågan om varför man enligt den populära uppfattningen under tidigmodern tid alltid själv skulle ta initiativ till att bekänna/vittna inför rätten för att få frid i samvetet, fast brottet redan var försonat genom Kristus, får inget svar i avhandlingen, och förmodligen inte heller i källmaterialet. Rör det sig om en medeltida ”rest”, om lagens företrädare både i samhälle och kyrka, eller om populära föreställningar om att ”göra rätt för sig”. Spänningen mellan den lutherska rättfärdiggörelseläran och dess implementering i det lutherska enhetssamhället, så som det blir synligt i det rättsliga materialet, är uppenbar. Eller är det först efter pietismen som människor riskerar att förtrösta på sin bekännelse i stället för på sin frälsare? Det verkar mindre troligt.

Den läsvärda avhandlingen har också den förtjänsten att den är möjlig, till och med viktig, att återvända till i kommande forskning. Författaren är inte tvärsäker, utan har vågat lämna öppna frågor. Det är ett gott kännetecken på en god forskare.

Anders Jarlert

UWE STEINMETZ

Jazz in Worship and Worship in Jazz: Exploring the Musical Language of Liturgical, Sacred, and Spiritual Jazz in a Postsecular Age

Diss. Högskolan för scen och musik, Göteborgs universitet, 2021. 454 s.
ISBN 978-91-8009-386-6

Uwe Steinmetz är en tysk saxofonist och kompositör, främst verksam inom jazzens domäner. Han disputerade 2021 med denna avhandling, i vilken han undersöker olika metoder för religiöst meningsskapande i jazz. Steinmetz var under några år i början av 2000-talet elev till den amerikanske kompositören, jazzpianisten och musikteoretikern George Russell. Russell utgav 1959 boken *The Lydian chromatic concept of tonal organization for improvisation*, vars innehåll och systematik utgör grunden både för modern jazzteori och för pedagogik kring jazzimprovisation och harmonilära.

Ett centralt ärende för Steinmetz är att försvara eller åtminstone nyansera Russells teorier, och visa att de är mera än en onödigt komplicerad version av s.k. "chord-scale theory". Chord-scale theory är den gängse förklaringsmodellen för samtida jazzharmonik och jazzimprovisation, och bygger i princip på Russells tankar. Enligt Russell kan musik och tonalitet, "tonal gravity", uppträda i tre olika tillstånd: på en horisontell nivå (melodi), på en vertikal nivå (harmoni), och på en supravertikal nivå (icke-linjära och cykliska musikaliska skeenden). Russells teori eftersträvar enhet på makro- och mikronivå: mellan skalor, ackord, rytm och form och geometriska strukturer.

Enligt Steinmetz har Russell i själva verket en större, utommusikalisk helhet i åtanke med sin bok: en musikfilosofi med explicita andliga drag, vars tolkningsnycklar endast presenterades under föreläsningar eller privatlektioner, inte i bokform.

Avhandlingen utgår enligt Steinmetz från tidigare diskussioner om kyrkomusik och andlig musik, och bygger vidare på traditionen genom att skapa en typologi för religiöst inspirerad jazzmusik: liturgisk, sakral och spirituellt jazz. För var och en av dessa

kategorier tecknas en historisk bakgrund och en teoretisk ram byggs upp. Kategorierna undersöks sedan genom Steinmetz eget musikskapande.

I de delar av avhandlingen som använder sig av *Practice as Research* som forskningsmetod, genomför Steinmetz egna kompositionsarbeten utifrån Russells teorier: idéerna testas genom komposition och spelande inom ramen för de tre kategorierna, liturgisk, sakral och spirituellt jazz. Även analyser av existerande jazzmusik görs utgående från Russells tanke- och begreppsvärld.

Undersökningarna av en liturgisk jazzpraktik sker inom ramen för en tysk, protestantisk liturgisk tradition. Här är olika församlingars och teologers samarbetsvilja central, men det som verkar vara ännu viktigare för undersökningens utfall än mänsklig och kulturell påverkan är kyrkobyggnadernas utformning och arkitektur, inte minst deras akustik.

Kategorin sakral jazz innefattar t.ex. Duke Ellingtons "sacred concerts". Duke Ellington är en av jazzens största kompositörer och orkesterledare. Ellingtons sakrala konserter, d.v.s. tre sviter för storband, kör och sopransolist (Alice Babs i originalversionen), lär för övrigt vara hans mest framförda verk, även om många jazzmusiker rankar dem lägre än hans övriga sviter. Ellington själv ville dock varken kalla dem "mässa" eller "jazz", utan just konserter med sakral musik.

I denna kategori är symmetriska och symboliska inslag i musiken centrala, t.ex. som i John Coltranes symmetriska indelning av den kromatiska skalan i ackordföljden till kompositionen "Giant Steps". Här går det att dra paralleller till t.ex. Bachs tonsymbolik.

Steinmetz egna konstnärliga utforskande inom ramen för sakral jazz skedde genom två beställningsverk, en jazzkantat samt ett jazzatorium i samband med Luthers 500-årsjubileum.

Den tredje och sista kategorin, spirituellt eller andlig jazz, representerar en bredare syn på andlighet än bara kristen tro och kristna uttryck. Här är jazzmusiken att betrakta som poetiska och postsekulära uttryck för kompositörers och musikers personliga åskådningar kring religion och andlighet i allmänhet. Exempel

på sådana spirituella verk utan någon kristen agenda är t.ex. John Coltranes skiva "A love supreme".

I sin avhandling kopplar Steinmetz ihop Russells tre "states of tonal gravity" med sina egna tre kategorier och schematiserar hur dessa samverkar i liturgi, ord, musik, men även i kroppslighet och tid/rumsliga faktorer. Han visar hur olika modus av liturgiskt beteende hör ihop med olika tonala uttryck. Avhandlingen är dels en historisk exposé över jazzens överlappningar med kyrka och kristendom, dels en djupt teoretisk analys. Var för sig är dessa två trådar intressant läsning. Dock sammanflätas dessa spår ofta, vilket gör att helheten i denna läsares ögon grumlas. Ett exempel på den virvlande snårigheten i läsningen är då Steinmetz väver samman kvantfysik, bröllopet i Kanaan och supra-vertikala musikaliska skeenden i en och samma analytiska diskussion.

Det är i ärlighetens namn inte helt lätt att följa och förstå vindlingarna i alla resonemang. En god kunskap om jazzteori är en förutsättning för att kunna tillgodogöra sig bokens innehåll. Russells musikteorier speglas dessutom i liturgisk teori, vilket gör analysen komplex och de visuella exemplen mycket svår genomträngliga.

För att tala klarspråk: denna recensent är musikhögskoleutbildad jazzmusiker, verksam som församlingsmusiker inom den lutherska kyrkan i Finland och är på slutrakan med en doktorsavhandling i musikvetenskap om ett komplext musikteoretiskt begrepp. Därför torde undertecknad vara en perfekt mottagare för boken. Icke desto mindre finner jag det svårt att till fullo greppa alla delar av innehållet i boken. De bitar jag förstår är mycket givande och intressanta, men jag ställer mig skeptisk till det fruktbara i att kombinera så pass många olika mål och teoribygen i en och samma studie. Det syns mig finnas material för tre olika böcker till tre olika målgrupper.

Med det sagt är det mer än hedervärt av Steinmetz att undersöka sambanden mellan jazzmusik, kyrkomusik och teologi. Här finns många intressanta kopplingar – nästan för många för att hantera simultant, vilket framgår av denna studie.

Fredrik Erlandsson

Veni, veni Emmanuel: Uppsala domkyrkas gosskör 100 år

RED. ANNIKA SJÖQVIST PLATZER

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2020. 229 s. ISBN 978-91-5130-974-3

Trots pandemi fick så Uppsala domkyrkas gosskör fira sitt 100-årsjubileum, om än två år för sent. Med anledning av jubileet har sammanställts en jubileumsbok i omfattande format, utgiven av Uppsala universitet under redaktion av Annika Sjöqvist Platzer.

Det är en konst att sammanställa en bok som denna, som ska vara både en jubelbok, en minnesbok, en historisk översikt, en intervjubok och en dokumentation – samtidigt som den ska kännas lika aktuell för de yngsta sångarna i kören – med föräldrar – som för de åldersvisa som sjöng i kören i under andra halvan av 1900-talet, och för vilka detta är en nostalgitripp och ett minnenas arkiv. Den ska också blicka framåt, för att kännas obunden tiden och aktuell många år framöver.

Här samsas det historiska med det moderna, det högtidliga med det dråpliga, det officiella och formella med det interna och anekdotiska. Det strålar en värme från sidorna, och en omsorg om både kören som företeelse, dess historia, alla dess samlade erfarenheter och om koristerna själva – både de som gått före oss, och de som är med oss ännu. Inte minst sätts tonen an av en tidigare gosse, sedermera ärkebiskop, Anders Wejryd. I sitt kärnfulla förord sätter han fingret på det fina att i tider då vi – inte minst de unga – invaggas i en passivitet, är körsång en motrörelse: ”Gosskören har gjort och gör unga människor till medarbetare. Krav ställs och kunnande växer. Med rätt ledare blir allvar och glädje, ödmjukhet och stolthet till kombinationer som får deltagarna att upptäcka något som kan räcka hela livet”.

Det är ett strålande arbete och man häpnar över den mängd av information som inhämtats och sammanställts i hanterbart format. En enastående insats har gjorts av Anders Dillmar som med sin bakgrund som musikkforskare är rätt person att skriva körens historia. Och när man läser om körens ursprung är det faktiskt en häpnadsväckande och smått fantastisk historia. Ärkebiskop Nathan

Söderblom, professor både i Uppsala och Leipzig, hade upplevt Thomaskyrkans gosskör och dess kantatframföranden varje vecka. 1917 gästades så Uppsala av gosskören från Berlins domkyrka och några dagar senare kontaktades ärkebiskopen av Sally von Bahr. Hon hade blivit djupt berörd av kören och önskade bidra till grundandet av en gosskör i Uppsala. Sally von Bahr blev helt avgörande för körens framväxt och med riktiga donationer – både pengar och en gård i Jämtland – och ärkebiskop Söderblom uppfattade detta som en bönhörelse. Det är en vacker och rörande historia Dillmar berättar.

Jag märker att jag måste ha ”olika glasögon” när jag läser och det ställer krav på mig att veta vem som skrivit vad, eftersom skrivsätt och språk och densitet i innehåll skiftar. I den historiska delen staplas årtal, datum, platser, typ av framförande, konserter och gudstjänster, och turnéer till när och fjärran. Såsom historiskt dokument är det givetvis viktigt att redogöra för så mycket som möjligt, och jag förstår viljan och lusten att redovisa vad man med möda fått fram. Men bitvis blir staplandet av årtal och platser ganska kompakt, och jag upptäcker mig själv skummande på ytan. Men det vill jag inte! Jag vill läsa allt! Så jag tvingar mig att zooma tillbaka in, och väl är det – för när man minst anar det finns det, instuckat i en till synes redovisande textmassa, en otroligt intressant detalj som jag inte ville missa!

De varma personliga vittnesmålen, inte minst de många små anekdoterna, balanserar då detta på ett fint sätt. Efter en djupgående historisk landningsbana, utgörs bokens andra halva till stor del av dessa personliga inblickar i körens liv, både i gångna tider och i nutid. Anders Karlberg berättar med värme om ”gosskörsgårdarnas lägerverksamhet” och om hur viktiga de två gårdarna – den första i Jämtland och den andra i det avsevärt närmre Öregrund – var för körens sammansvetsande och interaktion över generationsgränserna. De äldre koristerna kunde få arbeta som lägerledare, och fick på så sätt både lära känna de yngre samtidigt som de övade sig i ledarskap, vilket de kom att ha användning för i livets alla skeden. Journalisten Magnus Quennerstedt berättar om uppkomsten av den än idag mycket omfattande *Goder afton* – en julshow innan

julshower ens fanns! Den legendariske dirigenten Jan Åke Hillerud hade stort intresse för folkliga musikaliska lucia- stjärngosse- och julspel, och önskade presentera dessa för ett bredare forum. Fem decennier senare är detta en institution, och den tidigare gossen Anton Kindlund beskriver målande den pirrande känslan som infinner sig varje höst.

Ett läsvärt bidrag kommer från den tidigare dirigenten Stefan Parkman. Han skriver med stor insikt om själva ledandet av kören, om kommunikationen mellan ledare och sångare, om ”ständig balansgång mellan ris och ros, piskor och morötter”. Att han dessutom själv är sprungen ur gosskören, och hade dirigentskapet som sitt första jobb ger dignitet och ”på många sätt framstår detta fortfarande som det viktigaste i [hans] karriär”. Med en omfattande karriär vid radiokörerna i Danmark, Sverige och Tyskland och professurer både i Sverige och Tyskland ger detta en dignitet åt hans ord om gosskörarbete.

Ett av de för samtiden kanske viktigaste kapitlen är nuvarande dirigenten Margareta Raabs bidrag *Den moderna gosskören*, som är en synnerligen läsvärd ”pamflett” för pojkars och unga mäns sång. Raab har under sina snart tjugo år som ledare kanske mer än någon annan lett gosskören in i den moderna världen – både såsom varande dess första kvinnliga dirigent, men inte minst för att göra den på alla sätt relevant och redo för tiden efter skiljandet mellan kyrka och stat. Hon argumenterar sakligt och erfaret för pojkars sång och gosskörers existensberättigande – men inte enbart såsom en plantskola för framtidens tenorer och basar, utan för att gosskörssång är en konstform med sitt eget värde. Hon ger värdefulla råd till både körledare och andra styrande med inflytande över de ungas kulturutövande, och påtalar vikten av den klassiska körens långsiktiga (och långsamma) lärande som en viktig motpol till dagens digitala värld, med ständiga intryck och sekundsnabba belöningar: ”Lagarbete och lojalitet är A och O och det tror jag är den bästa grund vi kan ge inför framtiden. Gosskören är karaktärsdanande och värdegrundsarbetet får man på köpet.”

Veni, veni Emmanuel är således en både angelägen och värdefull skrift, och en historik över ett synnerligen viktigt kapitel i de svenska 1900- och 2000-talens musikhistoria, som varmt rekommenderas som studium och kunskapsinhämtande.

Joakim Olsson Kruse

Svenskt Gudstjänstliv

REDAKTÖRER

1926–1962	Arthur Adell
1963–1967	Pehr Edwall
1968–1984	Folke Bohlin
1985–1998	Sven-Erik Brodd
1999–2008	Sven-Åke Selander
2009–2019	Stephan Borgehammar
2020–	Mattias Lundberg

Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv

Lund: Gleerup, 1926–29, 1936–41 (årg. 1–4, 11–16)

Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1930–35 (årg. 5–10)

Svenskt Gudstjänstliv. Tidskrift för liturgi, kyrkokonst, kyrkomusik och homiletik

Lund: Gleerup, 1942–52 (årg. 17–27)

Svenskt Gudstjänstliv. Årsbok för liturgi, kyrkokonst, kyrkomusik och homiletik

Lund: Gleerup, 1953–71 (årg. 28–46)

Svenskt Gudstjänstliv. Årsbok för liturgi, kyrkokonst, kyrkomusik och homiletik

Utgiven av Riksförbundet Svensk Kyrkomusik, 1972–90 (årg. 47–65)

- 1972/73 [inget tema] (årg. 47/48)
- 1974/75 [inget tema] (årg. 49/50)
- 1976 *Register till årgång 1–50* (årg. 51)
- 1977/78 [inget tema] (årg. 52/53)
- 1979/80 *Psaltarnummer* (årg. 54/55)
- 1981/82 *Kyrkans nya böcker* (årg. 56/57)
- 1983/84 *Kyrkomusikens år* (årg. 58/59)
- 1985/86 *Den Svenska Psalmboken* (årg. 60/61)
- 1987 *Ekumenik och Eucharisti* (årg. 62)
- 1988 *Liturgi och litteratur* (årg. 63)
- 1989 *Barn och Liturgi* (årg. 64)
- 1990 *Kyrkomusik i Norden* (årg. 65)

Svenskt Gudstjänstliv

Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd, 1991–2002 (årg. 66–77).

I serien *Tro & tanke*:

- 1991:5 *Tidegårdens tillskyndare* (årg. 66)
- 1992:9 *Kyrkbröllop* (årg. 67)
- 1993:8 *Bildligt – om gudstjänst och bild* (årg. 68)
- 1994:8 *Söndagens mässa* (årg. 69)
- 1995:4 *Gregorianik* (årg. 70)
- 1996:3 *Psaltarens tolkning och funktion* (årg. 71)

- 1997:5 *Söndagen som påskdag* (årg. 72)
 1998:6 *Begravning* (årg. 73)
 1999:3 *Tid och evighet. Ett gudstjänstperspektiv inför 2000-talet* (årg. 74)
 2000:2 *Forskning om gudstjänst* (årg. 75)
 2001:1 *Teologi och musik* (årg. 76)
 2001:9 *Liturgi och drama* (årg. 77)

Svenskt Gudstjänstliv [ny serie]

Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2003– (årg. 78–)

- 2003 *Liturgi och språk* (årg. 78)
 2004 *Laurentius Petri och svenskt gudstjänstliv* (årg. 79)
 2005 *Gudstjänstfolket. Församlingssyn och liturgi* (årg. 80)
 2006 *Psalm i vår tid* (årg. 81)
 2007 *Hjärtats tillit. Trosförmedling i luthersk tradition* (årg. 82)
 2008 *Heliga rum i dagens Sverige* (årg. 83)
 2009 *Gudstjänst och vardag* (årg. 84)
 2010 *Barnkonventionen 20 år* (årg. 85)
 2011 *Dop* (årg. 86)
 2012 *Kyrkomusik. Ett tema med variationer* (årg. 87)
 2013 *Med skilda tungors ljud. Körsång och gudstjänstspråk* (årg. 88)
 2014 *Framtidens gudstjänst? Kyrkohandboksförslaget granskat* (årg. 89)
 2015 *Psalm, hymn och andlig visa. Hymnologiska studier* (årg. 90)
 2016 *Perspektiv på kyrkans år* (årg. 91)
 2017 *Reformation och gudstjänst* (årg. 92)
 2018 *Predikan – i tid och otid* (årg. 93)
 2019 *Gudstjänstens mening* (årg. 94)
 2020 *Arbete med psalm: Text, musik, teologi* (årg. 95)
 2021 *Tidegården i kyrkotraditionerna* (årg. 96)
 2022 *Riter i kriser* (årg. 97)

Äldre utgåvor kan rekvideras hos kassaförvaltaren,
 Kyrkokantor Ing-Mari Johansson, Jung Åsa 9, 535 92 Kvånum
 Tel.: 073-917 19 58. E-postadress: ingmarijohansson51@gmail.com